

Олександр ГОЛОВКО

НЕКОРОНОВАНИ І КОРОНОВАНИ КОРОЛІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ

*Не моя вина, що породжено мене не як герцога,
і не ваша вина, що вас не привели на світ як короля,
то чи варто через те супитися та закушувати губи?
Погоджуйся з тим, що є, та бери з того, що можеш.*

Марк Твен. Пригоди Гекльберрі Фінна

У середині XIII ст., за часів великих випробувань для багатьох європейських країн і народів, що зазнали нападів полчищ монгольських ханів, відбулися дві події, які певною мірою стали знаковими в історії Центрально-Східної Європи. 6 липня 1253 р. у присутності віце-магістра Андреаса фон Фельфена та лицарів Лівонського ордену кульмський єпископ Генріх здійснив коронацію литовського князя Міндовга (Міндавгаса)¹, а в грудні того ж року (можливо, 25 грудня) у північноволинському місті Дорогичині легат римського папи Інокентія IV Опізо коронував королівськими інсигніями володаря Волинсько-Галицького князівства Данила Романовича².

Попри те, що коронації відбулися у двох значних на той час державних утвореннях, які в 40–50-х роках XIII ст. змагалися одне з одним за лідерство у міжнародному житті, вели активну діяльність зі зміцнення власних позицій у Центрально-Східній Європі, обставини надання володарям Литви і Волинсько-Галицького князівства авторитетного у католицькому світі визначення монархів істотно відрізнялися. У Литві королем став володар країни, яка лише за два роки прийняла християнство, і, зрозуміло, переважна більшість населення якої реально залишалася

¹ Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. – Königsberg, 1909. – Bd. 1, h. 2 / Ed. A. Seraphim. – P. 33–35; *Gudavicius E. Mindaugas*. – Vilnius, 1998. – P. 237; *Краўцэвіч А. К.* Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Мінск, 1998. – С. 152–154.

² *Паславський І. В.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. – Львів, 2003. – 111 с.; *Kwiatkowski K.* Przeciw Batuschanowi czy Mendogowi – okoliczności,

wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253–1254 roku // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. – Toruń, 2004. – Nr 5. – S. 37–60; *Головко О. Б.* Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних зв'язків слов'янства Східної Європи // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету*. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 23. – С. 213–230 (та ін.).

язичницькою. Інша ситуація склалася у Південно-Західній Русі, яка впродовж двох з половиною століть була християнською, але населення якої належало до православного (візантійського) обряду.

Коронація Данила Романовича, поява в центрі Європи нового королівства були не стільки свідченнями значної активності римської курії на сході європейського континенту, а, перш за все, визнанням великої потуги держави Данила та його брата Василька, її значного місця у системі міжнародного життя європейського континенту. Коронація князя Данила у значній мірі стала апогеєм державно-політичного розвитку Волині та Галичини, корені якого тягнуться від "Доби великого переселення народів" та розселення слов'ян по величезній території Східної Європи в період раннього Середньовіччя³.

Історія коронації князя Данила "королем Русі" давно стала предметом уваги дослідників⁴. Особливо багато про неї пишуть останнім часом⁵. Проте далеко не всі обставини цієї події, її значення для розвитку Волинсько-Галицького князівства достатньо вивчені. Чимало питань виникає також при розгляді значнішої у хронологічному вимірі й багатопланової теми поширення і сприйняття королівської титулатури на Русі.

Говорячи загалом про ідеологічні аспекти політичного статусу суспільства, необхідно наголосити на важливості для його функціонування державних символів. Якщо на сучасному етапі ознаками держав є герб, прапор, гімн, то в Середньовіччі головними символами були інсигнії монаршої (князівської) влади (князівські регалії, печатки, знаки, амулети

³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи доби раннього і класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – 575 с.

⁴ Дашкевич Н. П. Переговори пап с Даниилом Галицким об унии юго-западной Руси с католичеством // Киевские университетские известия. – № 8. – С. 136–181; Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwow, 1904. – Т. 1. – 418 s.; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–108; Його ж. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1965. – Т. 1: Від початку до 1353 р. – 816 с.; Полонська-Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 9. – С. 77–82; Андрусак М. Унія з Римом і коронація Данила // Збірник матеріалів з наукової конференції Наукового товариства ім. Шевченка. – Торонто, 1954. – С. 39–45; Корона Данила Романовича // Записки

Наукового товариства ім. Шевченка. – Рим; Париж; Мюнхен, 1955. – Т. 164. – 80 с.; Котляр М. Ф. Примарна корона Данила Галицького // Жовтень. – 1987. – № 7. – С. 103–111; Брайчевський М. Галицько-Волинське королівство // Хроніка-2000. – Київ, 1999. – Вип. 31–32. – С. 84–101 (та ін.).

⁵ Див. прим. 2, а також: Харди Ї. Наслідниці Кіјева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положаји Галичке и Галичко-Волинска княжевина до 1264. година. – Нови Сад, 2002. – С. 197–203; Bendza M. Koronacja Daniela Halickiego w świetle planów unijnych Kościoła łacińskiego // Над Бугом і Нарвою. – 2003. – № 3. – С. 25–29; Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. – Kraków, 2013. – S. 347–366; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – Львів, 2013. – С. 141–154 (та ін.).

тощо). Оскільки з огляду тодішнього патерналістського світогляду держава часто сприймалася через персону володаря, то зрозуміло, наскільки істотними для ідейно-політичного життя, дипломатичних взаємин були саме ці ознаки монаршої влади. До цього необхідно додати, що дуже важливою як у внутрішньополітичному житті, так і міжнародних взаєминах була титулатура володарів – носіїв влади⁶. Питання про титул володаря тісно пов'язане з сучасними політологічними уявленнями про саму сутність такого явища, як володар. Дослідження володарської титулатури дає важливий матеріал для з'ясування рівня суверенності як носія державної влади, так і самого державного утворення, сприйняття його в тогочасному світі, розгляду системи міждержавних відносин цього формування з оточуючими сусідами.

У рамках християнського світогляду в ідеологічному житті середньовічної Європи панували загальні концепції існування вселенської християнської імперії. Їх поширювали християнські ідеологи, починаючи від Августина Блаженного. В основу цих доктрин християнського світосприйняття була покладена створена на підставі Святого письма і праць Отців церкви періодизація історичного процесу за чотирма імперіями, які послідовно змінювали одна одну. Вона стала стрижнем візантійських та західноєвропейських політичних концепцій, поширювалася в державних трактатах та історичних працях. Згідно з поглядами одного з Отців церкви – Євсевія, після Вавилонського світового царства починається володарювання Персидської держави, яку послідовно змінили на міжнародній арені держава Олександра Македонського і Римська імперія. Остання, згідно з поглядами християнських ідеологів, не загинула в V ст., а продовжувала існування після “Великого переселення народів” й у сучасну історичну епоху, тобто відбулося “продовження імперії (translatio imperii)”⁷. Претензії на “заземлення” такої імперії, перш за все, висунули візантійські василевси, які вважалися намісниками Бога на землі.

Візантійський василевс до кінця VIII ст. вважався юридичною главою існуючих християнських держав і в “імперських” концепціях у Західній Європі⁸. Його офіційним титулом був “во Христі вірний імператор і самодержець Ромеїв” (“ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ πιστὸς βασιλεὺς”). Під час

⁶ Коларов Х. Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии // *Etudes balkaniques*. – 1978. – No 3. – S. 89–101; *Vodoff V. Remarques sur la valeur du terme “tzar” applique aux princes russes avant le milieu du XV siècle* // *Oxford Slavonic Papers*. – 1979. – Vol. 11. – P. 1–41; *Poppe A. O tytule wielkoksiążęcym na Rusi* // *Przegląd historyczny*. – 1984. – Nr 3. – S. 423–439; *Головко О. Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин* // *Феодалізм на Україні*. – Київ, 1990. – С. 42–52; *Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів*

у Східній Європі // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 3–29; *Ejusdem. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe* // *Journal of Ukrainian Studies*. – Summer-Winter 2004. – Vol. 29, No 1–2. – P. 219–244 (та ін.).

⁷ *Вайнштейн О. Л. Западноєвропейская средневековая историография*. – Москва, Ленинград, 1964. – С. 11–12.

⁸ *Ронин В. К. Византия в системе внешнеполитических представлений раннекарولينгских авторов* // *Византийский временник*. – Москва, 1986. – Т. 47. – С. 86.

утворення так званих варварських держав на території колишньої Римської імперії титул місцевих племінних вождів “dux” (“герцог” або “князь”) поступово стає визначенням глав ранніх політичних формувань, а з появою великих територіально-політичних утворень на базі кількох герцогств починає вживатися значніший в ієрархічному відношенні титул “rex” (“цар”, “цар”).

Римський історик II ст. н. е. Корнелій Тацит вказав на існування у германців носіїв влади, яких він називав титулом “rex” і титулом “dux”⁹. За доби “Великого переселення народів” джерела застосовують перший титул до володарів практично всіх знакових народів, які брали участь у тодішніх подіях, тому помилково було б дивитися на таких носіїв влади лише як винятково керівників одного племені.

За прерогативами, а не тільки могутністю у середині I тис. н. е. влада носіїв титулу “rex” була значнішою, ніж влада племінних князів. Перші виступали головними воєначальниками, репрезентували свою спільність у переговорах з іншими державами та народами. Носії титулу “rex” також виявлялися гарантами суспільного порядку, виконували функції суддів та керували виконанням рішень влади (говорячи сучасною мовою, були виразниками поліцейської влади).

Носії титулу “rex” були вихідцями з однієї родини. Язичницькі традиції пов’язували їх походження від богів. Із представників цієї родини громада обирала нового володаря замість померлого. Згодом влада цих володарів у міру розвитку суспільства перетворилася з обмежено обраної на спадкову. На етапі такого переходу старі володарі часом пропонували громаді обрати свого наступника з членів його роду. Після запровадження християнства відбулося піднесення ролі володаря до статусу “Помазаника Божого (Christus Domini)”. Від цього часу його постать стає особою недоторканою. Будь-який заколот проти нього розглядається як святотатство. Священний характер влади носія титулу “rex” визначається тепер не через походження його та його родини від богів, а формується обрядом коронації, помазання на володарювання, після завершення якого він стає представником Христа у свого народу¹⁰.

Давні германці іменували своїх володарів словом “kuninga”, дещо пізніше у скандинавів набуло поширення найменування “konungr”, а в англосаксів – “cyning”. Надалі в англійській мові утвердилося визначення глави держави як “king”, у германській – “König”, шведській – “kung”, норвезькій – “konge”. У романомовних країнах титул таких володарів походить від латинського їх визначення “rex”, а саме, у французькій мові – “roi”, іспанській – “rey”, італійській – “re”, румунській – “rege”, португальській – “rei”.

Слов’янський відповідник титулу “rex” – “король” (польське – “król”, словацьке – “kráľ”, чеське – “král”, словенське і хорватське – “kralj”, сербське – “краљ”, болгарське і македонське – “крал”) – походить від імені глави

⁹ Tac. Ger., 7. Працю Корнелія Тацита “Германія” наводимо з вказівкою розділу твору за вид.: *Корнелій Тацит. Сочинения*: В 2 т. – Ленинград, 1969. – Т. 1: Анналы. Малые произведения. Перевод

А. С. Бобовича. – С. 353–372.

¹⁰ Ejerfeldt L. Myth of the State in the West European Middle Ages // *Myths of the State*. – Scripta Instituti Donneriani Aboensis. – Stockholm, 1972. – Vol. 6. – S. 166–167.

Франкської держави Карла Великого (Carolus Magnus) (768–814), постать якого стала підставою для формування в ідеологічному житті католицького світу парадигми ідеального володаря, виникнення значної кількості епічних переказів та легенд¹¹. Від слов'ян цей титул запозичили візантійці у формі “κράλυσ”, угорці – “király”, литовці – “karalius”, латиші – “karalis”. Знавець угро-фінських і самодійських мов Євгеній Хелімський, розглядаючи тему запозичення угорцями титулу “király”, вважав, що воно відбулося через південних слов'ян (вихідне – “kral'ъ”), але не безпосередньо, а за посередництвом тюркського населення (можливо, кабарів) у добу переселення його разом з уграми до Паннонії в умовах існуючої тоді угро-тюркської двомовності¹². Цей висновок дає змогу припускати вірогідність використання слова “király” і на схід від Паннонії у тюркського населення Північного Причорномор'я, перш за все печенігів.

Як відомо, 25 грудня 800 р. Карла Великого коронував у Латеранському соборі Риму папа Лев III як імператора (imperātor), але зазначений титул “король” відповідав не імператорському, а рангом нижчому титулу суверенного володаря незалежної країни, який латиною звучав саме як “rex”. Вірогідно, це було пов'язано зі значно більшим поширенням у західнослов'янському середовищі саме останнього визначення носіїв влади володаря. Щодо слов'янських володарів титул “король” почав використовуватися до особи великоморавського князя Святополка, іменованого так як у латиномовних пам'ятках, так і творах кирило-мефодіївського циклу¹³. Офіційно він не мав королівського титулу, а його вживали для підкреслення гідності влади князя.

У літературі поширений погляд, що останній акорд історії Західноримської імперії стався 4 вересня 476 р., коли варварський полководець Одоакр позбавив влади останнього імператора зазначеної імперії Ромула Августула (прізвисько “Августул” дослівно перекладається як “малий Август”). Але формально останнім імператором цієї держави після 476 р. необхідно вважати Юлія Непота. Він уже був імператором в Римі в 474–475 рр., поки його не позбавив влади батько Ромула Августула, полководець Флавій Орест. Після вересневих подій 476 р. на вимогу східноримського імператора Зенона (474–491) Одоакр, який отримав від константинопольського двору звання патріція і “короля Італії”, відновив владу Юлія Непота. Але той після 476 р. до Італії не повернувся, а перебував у Далмації. 480 р. його вбили власні охоронці. З цього часу вже не тільки фактично, а й формально юридично практика імперського життя у Західній Європі перервалася. Одоакр

¹¹ Беркут Л. Про ідеологію в німецьких цезаристів Середніх віків // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – Київ, 1927. – С. 116–131; Ронин В. К. Славянская политика Карла Великого в западноевропейской средневековой традиции. – Средние века. – Москва, 1986. – Т. 49. – С. 5–25.

¹² Хелімський Е. А. Kirali и olasz: к исто-

рии ранних славяно-тюркско-венгерских отношений // Славяне и их соседи: место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. – Москва, 1988. – С. 53–55.

¹³ Labuda G. Rozprestrenianie się tytułu ‘króla’ wśród słowian // Wieki średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin. – Warszawa, 1962. – S. 61–62, 65–67.

відправив регалії імператорській владі до Константинополя до імператора Зенона, який став єдиним володарем усього християнського світу. У той же час чимало інших варварських “королів”, втім і могутній франкський володар Хлодвіг, визнали себе васалами візантійського імператора.

Процес набуття королівського статусу мав багато складових. Безумовно, для легітимізації майбутнього короля важливим було його походження з монаршої родини. Але головною складовою сприймалася сама процедура коронації: місце здійснення церемонії (французькі королі, наприклад, відколи єпископ Ремігій 499 р. коронував Хлодвіга, традиційно коронувалися у Реймсі), її учасники, сценарій проведення, регалії володарської влади.

Виникнення королівської влади мало величезне значення для упорядкування системи внутрішнього життя середньовічних держав, оскільки вона надавала першість в управлінні одній особі, чим формально обмежувала можливості інших представників правлячого клану.

Від часів Карла Великого внаслідок завойовницьких війн франкських феодалів у Західній Європі набуває реального політичного змісту тенденція до “*renovatio imperii*” (“відродження імперії”), яка відображала претензії володарів Франкської імперії до панування у Західній Європі¹⁴. Значимо, що в 812 р. акт коронації Карла Великого були вимушені визнати і в столиці Візантійської імперії Константинополі¹⁵. З цього часу коронація в Римі стає обов’язковим атрибутом в інвеститурі західних королів імператорськими інсигніями. Імператорський титул недовго проіснував у нащадків Карла Великого: на межі X ст. послаблення франкських державних утворень, що виникли після Верденського договору 843 р., привело до зменшення політичної влади їх монархів. Але “імперська ідея”, яка завжди пов’язувалася з реальними планами володарів, залишалася життєздатною надалі. Перед носіями імператорської корони відкривалися широкі можливості для успішної міжнародної діяльності (наприклад, у дипломатичній конфронтації із Візантією), вони могли претендувати на владу над Церквою, яка була не лише ідеологічною опорою феодалного ладу, а й великим землевласником.

Необхідно, однак, зазначити, що світські монархи Західної Європи (навіть у період найбільшої могутності) не зуміли повністю підкорити собі папство, хоча такі спроби робилися постійно. Ідеологічним забезпеченням такої політики стала концепція “цезарепапізму”, тобто залежності римської курії від імператора. У свою чергу, папський престол, особливо від середини XI ст., створив свої вселенські теологічні концепції, відображені у відомому документі папи Григорія VII “*Dictatus papae*” і теорії “папоцезаризму”, де “Римська імперія трактується як світський меч в руках церкви божої і її глави римського папи¹⁶. Одним зі спірних питань, які призвели

¹⁴ Пакуль Н. М. Итальянская политика Карла Великого // Ученые записки Харьковского университета. – Харьков, 1940. – Т. 19. – С. 105–115.

¹⁵ Ostrogorski G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // The Slavonic and East European Review. –

1956. – Vol. 35, No 84. – P. 6; Dölger F. Byzanz und die europäische Staatenwelt. – Etal, 1953. – S. 303–309.

¹⁶ Беркович М. Е. Из истории формулы средневековой Германской империи // Средние века. – Москва, 1967. – Т. 30. – С. 235.

в XI ст. до тривалої боротьби між папами й імператорами, було питання про їх зверхність над суверенними володарями католицької Європи – королями. І імператори, й папи вважали останніх своїми васалами. Відомо, що на початку XIII ст. папа Інокентій III піддав інтердикту (відлученню від Церкви) декількох королів, втім англійського і французького.

У середині X ст. претензії на одержання імперської корони висунули германські королі. У 962 р. папа Іоан XII коронував представника саксонської династії Оттона I. З цього часу кожен новий германський король повинен був упродовж свого правління здійснити подорож до Риму: без цього він не міг вважатись “римським імператором”. Така нестійкість імператорської корони на голові саксонських, а пізніше (від XI ст.) франконських королів, безперервна боротьба з герцогами в самій Германії, незадоволення італійського населення постійними вторгненнями з півночі германських військ, опозиція римських пап, інших монархів Західної Європи зростаючим претензіям германських монархів на світове панування багато в чому пояснюють прискіпливе ставлення Оттона I та його нащадків до титулатури сусідніх з Германією держав: Польщі, Чехії та Угорщини, які в X ст. починають відігравати значну роль у міжнародному житті Європи.

Володарі цих країн, які мали титул “dux” (герцог, князь), після входження їх країн в ідеологічну систему Західної Європи прагнули отримати авторитетніший у католицькому світі титул суверенного монарха – “rex” (“король”). Ці намагання викликали незадоволення не лише верховного володаря Германії, який триалий час був тільки “римським королем”¹⁷ (він, як зазначалося, отримував статус імператора лише після коронації в Римі), а й германських герцогів (князів). Останні не бажали зростання суверенітету сусідніх країн в умовах активної східної політики, яка в давнішій літературі часто називалася “натиском на Схід” (“Drang nach Osten”). Правда, в 1000 (або 1001) р. угорському князю Стефану (Іштвану) I Святому вдалося, все таки, отримати королівську корону, яка стала спадковою для володарів цієї держави, але такий крок-уступка германської дипломатії був викликаний занепокоєнням, що угорський князь одержить корону з Константинополя від візантійського імператора*.

Про можливість подібного перебігу подій свідчить пізніший факт, коли у тому ж XI ст. угорський король Геза I (1074–1077) отримав корону від візантійського василевса Михайла III Дуки. У зв'язку з цією подією у візантійських документах трапляються титул “король торків (угорців. – О.Г.)” (“*κραλος Τουρκιας*”). Цікаво, що тоді угорський володар вважався васалом константинопольського василевса, хоча водночас королів Германії і Франції візантійські політики розглядали лише як братів візантійського монарха¹⁸. Такі ж “коливання” характерні і для міжнародного життя інших країн Центральної

¹⁷ Титул “римський король” відносно германських королів почав вживатися з XI ст. Див.: Беркович М. Е. Из истории... – С. 233.

* За часів Середньовіччя угорські королі використовували часто титул “апо-

сольський король”, чим підкреслювали зв'язок своєї влади з учнями Христа.

¹⁸ Ostrogorski G. The Byzantine Emperor... – Р. 11; Литаврин Г. Г. Рец. на кн.: Moravczik G. Einfurung die Bezaninologie. – Budapest, 1976 // Вопросы истории. – 1980. – № 10. – С. 200.

Європи та Балкан: Болгарії, Сербії, Венеції, Хорватії, монархи яких, залежно від власних інтересів, брали титулатуру як західного, так і грецького типу¹⁹.

Проблему отримання суверенної – з позиції ідеологічних уявлень католицького світу – титулатури володарі західнослов'янських країн вирішували складним шляхом. Князі Чехії, які тривалий час були союзниками германських імператорів у боротьбі з полабськими слов'янами, папством, Угорщиною та Польщею, стали королями лише в 1086 р., коли їх держава фактично стала немало залежною від влади германського імператора. Коронація чеського князя Владислава IV була викликана умовами дипломатичної гри, яку вів германський імператор Генріх IV проти Польщі. На з'їзді в Майнці Генріх проголосив Владислава “королем Чехії та Польщі”, намагаючись зіштовхнути обидві країни²⁰.

Зі значними труднощами щодо коронації своїх правителів зіткнулася Польська держава – головний суперник Германії у Центральній Європі. 18 квітня 1025 р. польський князь Болеслав, а згодом після смерті того і його син Мешко II здійснили самостійні (без санкції імператорської влади) коронації, але це викликало різкий осуд в Германії²¹. Наприкінці 1076 р., використовуючи підтримку римського папи Григорія VII, інший польський князь, Болеслав II Сміливий, також проголосив себе королем²², проте через три роки представники проімперських сил у Польщі позбавили його і корони, і трону. Названі коронації польських князів в XI ст. не створили через протидію германської імперської влади підґрунтя для виникнення спадкової королівської влади у Польщі. Лише на початку XIV ст. за умов створення централізованої Польської держави, після коронації її монарха, польського князя Владислава Локетка, Польща стала спадковою монархією – королівством.

Тривалий час офіційний королівський титул був у володарів хорватів. У 925 р. вперше його прийняв хорватський князь Томислав із роду Трпимировичів. Останній король із цієї династії Степан II помер 1091 р. У 1097 р. угорський король Кальман Книжник розбив хорватів у битві на горі Гвозд, після чого припинилася незалежність Хорватії. Її підкорено й на правах особистої унії 1102 р. включено до Королівства Угорщини.

¹⁹ Коларов Х. Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии. – С. 96–97; Соколов Н. П. Образование Венецианской колониальной империи. – Саратов, 1963. – С. 202, 222.

²⁰ Cosmae Chronicon – L. II, 37. Хроніку Козьми Празького наводимо з вказівкою номера книги та розділу хроніки за вид.: Cosmae Chronica Voemorum / Ed. R. Köpke // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (далі – MGH SS) / Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1851. – Т. 11. – Р. 1–132. Див. також: Benyskiwicz K. Władysław Herman. Książę Polski 1079–1102. – Kraków, 2014. – S. 263–289.

²¹ Annales Hildesheimenses // MGH SS /

Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – Р. 90; Dragan M. Koronacja Bolesława Chrobrego. – Warszawa; Kraków; Lublin, 1925. – S. 37; Головка О. Б. Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х – першій половині 30-х років XI ст. // Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Львів, 1988. – Вип. 38. – С. 69–76.

²² Lamberti Annales, pars 2. Ed. L. F. Hosse // MGH SS / Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1844. – Т. 5. – Р. 235; Grudziński T. Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Śródkowej i Wschodniej. – Toruń, 1959. – S. 110.

Угорсько-хорватська угода (Pacta Conventa) передбачала, що Угорщиною і Хорватією управляє один володар, але вони є двома королівствами; хорватським магнатам надано особливі права. Упродовж перших 150 років існування унії відбувалися окремі коронації володаря Угорщини власне угорською і хорватською коронами. Пізніше лише коронувалися в Угорщині, після чого хорватський парламент своїм актом затверджував угорського монарха на хорватському престолі.

В ідеологічних уявленнях Русі (на відміну від католицьких країн) князь був самодостатнім володарем, титул якого не потребував конкретизації і підвищення рангу в титулярному плані, проте в конкретному політичному житті князі не були у повній мірі суверенами, оскільки їм завжди доводилося рахуватися з політичними претензіями інших князів – представників однієї династії Рюриковичів. В обігу у слов'ян Східної Європи, втім і в міжнародних відносинах, з давніх часів до володарів використовувався загальнослов'янський титул “князь” (польське – “kniaz”, чеське – “kniže”, сербохорватське – “knez” та ін.). Як вважають, цей титул походить від давньослов'янського визначення “къnedzъ”, а той був запозичений від давньогерманського “kuningaz”²³. Останній близький до давньоскандинавського найменування верховних володарів “конунг” (давньоскандинавське “konungr”, давньоанглійське – “cyning”). В зрілому Середньовіччі титул “конунг” відповідав у скандинавських країнах значенню титулу “король”.

Отже, як бачимо, існує єдиний корінь поширення уявлень про королівську владу в західноєвропейському середовищі і князівську владу на Русі, але зрозуміло, що титул “король” був іноземним для слов'ян Східної Європи. Вперше до слов'янських, точніше, – антських володарів титул “rex (король)” використав готський хроніст VI ст. Йордан. Розповідаючи про готського короля Вінитарія, історик повідомляє про розправу того над антським королем Божем із синами та сімдесятьма старійшинами (“primatibus”)²⁴.

Розглядаючи питання про можливість поширення королівської титулатури на Русі, Атанасій Великий висловив думку, що володарів Русі задовго до офіційної коронації у середині XIII ст. князя Данила Романовича визнавали на Заході повною мірою королями²⁵. Дійсно, в середині X ст., розповідаючи про контакти Русі та Германської імперії, сучасний подіяч хроніки Регінона під 959 р. повідомляє, що послі “королеви русів Олени” (християнське ім'я київської княгині Ольги) звернулися до імператора Оттона I з проханням прислати єпископа та священників²⁶. Саксонський хроніст Титмар

²³ Свердлов М. Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси: VI – первой трети XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 72.

²⁴ Jordanis. Getica, § 251. Текст Йордана з вказівкою номера параграфу наводимо за вид.: Йордан. О происхождении и деяниях гетов (“Getica”) / Подг. Е. Ч. Скржинская. – Москва, 1960.

²⁵ Великий А. Г. Проблема коронації Данила // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Рим; Париж; Мюнхен, 1955. – Т. 164: Корона Данила Романовича. – С. 7–16.

²⁶ Continuator Regininis Trevirensis // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (далі – MGH SS). Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1829. – Т. 1. – P. 624–625.

Мерзебурський, розповідаючи про події, що сталися на Русі на початку XI ст., наділив її володаря Володимира Святославовича титулом короля²⁷.

Крім згаданих в А. Великого фактів визнання королівської гідності Ольги та Володимира, відомо ще також, що 839 р. у столиці Східнофранкської імперії Інгільгеймі перебували послы народу "Рос", які, за інформацією автора Бертинських анналів Пруденція, свого "короля", називали хакан ("rex illorum chascanus vocabulo")²⁸. Окремі дослідники на підставі вивчення тогочасних пам'яток дійшли висновку, що країна "Рос" – ранньодержавне формування слов'ян у Середньому Придніпров'ї (поляни та західна частина сіверян), що отримало назву "Руська земля"²⁹. Хоча існує і інший погляд, згідно з яким цей фрагмент до східних слов'ян не має стосунку³⁰. Підтримуючи позицію першої групи авторів, хотів би привернути увагу до значної ролі в житті "Руської землі", особливо її зовнішньополітичній активності, скандинавів, які входили до правлячої верхівки цього формування³¹.

І княгиня Ольга, і князь Володимир спілкувалися з високими ієрархами Католицької Церкви. Ольга, як уже відзначалося, – з архієпископом Адалбертом, що його відіслав Отгон I, а Володимир – архієпископом Бруно Кверфуртським, який під час подорожі до печенігів у 1008 р. відвідав Київ і залишив свідчення в листі до германського короля Генріха II про свою мандрівку до Східної Європи. Зокрема, Бруно називає Володимира Святославовича "володарем, могутнім своїм королівством та багатством"³². Згадки в хроніках та анналах відносно володарів Русі – княгині Ольги, князя Володимира та ін. найменування "король" або "королева" не є підтвердженням їх офіційного статусу носіїв королівської гідності, а свідченням визнання їх сусідами як володарів суверенних держав³³.

²⁷ Thietmari Chronicon. – L.VII,74. Хроніку Тітмара Мерзебурзького наводимо, вказуючи номер книги та розділу, за виданням: Thietmar von Merseburg, Chronik. Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. – Berlin, 1962. – 516 S. Є також чудове польське видання: Kronika Thietmara. Wyd. M. Z. Jedlicki. – Poznan, 1953. – 440 s. Фрагменти хроніки, що стосуються історії Русі, неодноразово перекладалися російською мовою. Останні переклади див.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. Составление, перевод и комментарий М. Б. Свердлова. – Москва; Ленинград, 1989. – С. 57–103; Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 1999. – С. 317–332. Повне видання хроніки російською мовою: Титмар Мерзебургский. Хроника / Пер. с лат. И. М. Дьяконова. – Москва, 2005. – 254 с. (перевидання: Москва, 2009).

²⁸ Annales Bertiniani // MGH SS. – Т. 1. – Р. 434.

²⁹ Насонов А. Н. "Русская земля" и образование Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С. 25–33; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской государственности. – Ленинград, 1970. – С. 72–110; Шаскольский И. П. Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники за 1980 г. – Москва, 1981. – С. 49 (та ін.).

³⁰ Петрухин В. Я. "Русский каганат", скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1999 г. – Москва, 2001. – С. 127–142.

³¹ Войтович Л. В. Князь Рюрик. – Біла Церква, 2014. – С. 36–37.

³² Epistola Brunonis Henricum regem // Monumenta Poloniae historica. – Leopoli, 1864. – Т. 1. – Р. 224–225.

³³ Головка О. Б. Титулатура... – С. 42–52.

Російський дослідник Володимир Шушарін писав, що західноєвропейські автори сприймали Русь як самостійну суверенну державу – “королівство”³⁴. Німецький історик Манфред Хельман твердив, що критерієм при застосуванні королівського титулу у германських хроністів завжди була одна обставина: чи був той чи інший володар залежним від германського імператора³⁵. У польських джерелах також, незважаючи на численні факти конфронтації Русі й Польщі, володарі східнослов'янської держави часто іменуються королями. За часів князя Володимира стало питання піднесення авторитету київського володаря, але східнослов'янські ідеологи вирішували його в контексті запозичення візантійських політико-релігійних канонів. Зокрема, свідченням цього стало карбування перших руських монет – златників та срібляників, поява яких мала перш за все політичний характер. Монети зроблені за візантійськими зразками, київський володар зображений на них в усіх імператорських регаліях з короною на голові. Велике значення мав напис “Володимир на столі” та зображення Христа, що свідчило про намір руського монарха підкреслити рівність князів й імператорів перед Богом, надати своїй владі сакрального характеру³⁶. Саме від цього часу титул “князь” в ідеологічній практиці Русі починає прирівнюватися не тільки до східного титулу “каган”, а й візантійського “імператор”³⁷.

Для нашої теми важливим є розгляд обставин перебування у 1073–1076 рр. поза Руссю у країнах Центральної Європи князя Ізяслава Ярославовича разом з дружиною Олісавою-Гертрудою та сином Ярополком. Воно стало наслідком серйозних конфліктів наприкінці 60-х – у 70-х роках XI ст. в князівській династії. Тоді згаданий Ізяслав, старший нащадок Ярослава Володимировича Мудрого, двічі втрачав владу в столиці. Причому, якщо в першому випадку втрата сталася внаслідок поразки від половців та заворушень у столиці при відносному нейтралітеті братів Ізяслава – Святослава і Всеволода, то в другому конфлікт виник саме між Ізяславом і згаданими братами, які до цього певною мірою виступали співволодарями Русі (триумвірами). Внаслідок другого зіткнення Ізяслав вимушений був спершу шукати притулок у польського князя Болеслава II Сміливого (до зими 1074–1075 рр.), а на початку 1075 р. марно домагався прихильності германського імператора Генріха IV. Навесні 1075 р. син Ізяслава провів переговори з папою Григорієм VII³⁸.

³⁴ Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Шапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 425.

³⁵ Hellmann M. Vladimir de Heilige in der zeitgenössischen abendländischen Überlieferung // Jahrbücher für Geschichte Ost Europas. – 1959. – В. 7, h. 4. – С. 400–408.

³⁶ Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков. –

Москва, 1983. – С. 6, 80, 86; Свердлов М. Б. Изображения княжеских регалий на монетах Владимира Святославича // Вспомогательные исторические исследования. – Ленинград, 1972. – Вып. 4. – С. 151–159.

³⁷ Львов А. С. Лексика “Повести временных лет”. – Москва, 1976. – С. 197–199.

³⁸ Grudziński T. Polityka... – S. 74–105; Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 52–56; Подоляк Н. Питання віри у політиці Ізяслава Ярославовича // Четвертий Міжнародний конгрес українців. – Одеса; Київ; Львів,

Для нас важливим є питання про офіційно-протокольне ставлення на Заході до руських князів. Про перебування Ізяслава Ярославовича в Германії декілька цікавих переказів зберегла хроніка Ламберта Герсфельдського. Зокрема, він повідомив, що в січні 1075 р. до Майнцу до імператора Генріха прибув “король руський Димитрій”³⁹. Зазначимо, що Димитрій – християнське ім'я Ізяслава. Дещо пізніше, розповідаючи про наслідки переговорів посольства імператора Генріха на чолі з графом Бурхардом, титул “король” вжито до актуального київського князя, а не князя-вигнанця, як було у випадку з Ізяславом, – Святослава Ярославовича⁴⁰. Тісні взаємини Русі із західноєвропейським світом виключають випадковість використання королівської титулатури для найменування східноєвропейських правителів. Отже, можна зробити висновок, що Русь на Заході і в цей час розглядалася як королівство, а її володарі, що правили у Києві, сприймалися королями.

Конкретніші уявлення про ставлення у католицькому світі до Русі дає листування папи Григорія VII. Ще під час посольства Бурхарда до Києва Ізяслав Ярославович, відчувачи, що й германський король навряд чи зможе відстояти його права на Київ, здійснив черговий політичний крок. Не чекаючи повернення посланця, князь, як уже відзначено, вислав свого сина Ярополка до Риму. На думку Миколи Чубатого, пораду щодо цієї поїздки Ізяславу дав маркграф Деді, який знав про тісні союзні стосунки римського понтифіка з польським та угорським дворами⁴¹. У Римі Ярополк звернувся до папи Григорія VII з проханням допомоги батькові повернути київський престіл. Добре знаючи вселенські претензії римської курії, Ярополк Ізяславович, здається, пообіцяв підпорядкувати Русь престолу святого Петра. Така пропозиція, підкріплена переходом Ярополка на католицизм⁴², сподобалася папі, який зацікавився проблемами далекої від Італії Русі. У квітні 1075 р. Григорій VII надіслав листи Ізяславу Ярославовичу (17 квітня) і Болеславу II Сміливому (20 квітня). Першому папа пообіцяв надати допомогу. У листі до польського володаря, присвяченому реформі Церкви у Польщі, він наполягав на поверненні Болеславом руському володарю конфіскованих поляками коштів⁴³.

У літературі інколи перебільшується загроза для зовнішньополітичного суверенітету Русі, яка начебто виникала від переговорів Ярополка з папою Григорієм VII⁴⁴. При цьому часто звертають увагу на події середини липня 1054 р., коли начебто відбувся офіційний розкол християнського світу після того, як папські посланці на чолі з кардиналом Гумбертом в

1999. – Частина 1: Історія. – С. 34–39; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 521–539.

³⁹ Lambertii Annales. Pars 2. – P. 219.

⁴⁰ Ibidem. – P. 230.

⁴¹ Чубатий М. Історія християнства... – С. 303.

⁴² Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. – Москва, 1963. –

Т. 4. – С. 158, 160–161.

⁴³ Gregorii P. VII ad Demetrium Regem Russorum et reginam uxorem ejus // *Historica Russiae Monumenta* / Ed. A. Turgenov (далі – HRM). – Petropoli, 1841. – Т. 1. – P. 1; Gregorii P. VII ad Boleslaum ducem Poloniae // HRM. – Т. 1. – P. 2–3.

⁴⁴ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. – Москва, 1958. – С. 67–69; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – Київ, 1983. – С. 66.

Константинополі прокляли патріарха Михаїла Керуларія і відлучили від Церкви всіх його послідовників⁴⁵. Проте значення цієї події в історії між-релігійних відносин Заходу і Сходу християнського світу перебільшено⁴⁶. Хотілось би привернути увагу до того, що немає підстав демонізувати саму подію – перебування посланця папи Лева IX у Константинополі. Понтифік відрядив свого легата – кардинала Гумберта де Сільва Кандидського, насамперед, з конкретною і суто світською метою – домовитися з греками про спільні дії проти норманів на півдні Апенінського півострова. Під час перебування у столиці Візантійської імперії Гумберт розсварився з канонічних питань з патріархом Михаїлом Керуларієм, що призвело до обопільного прокляття із заявами про відлучення від Церкви. Проте ця сварка а) стосувалася практично тільки конкретних осіб – кардинала і патріарха, б) не могла мати при будь-яких обставинах якихось офіційних правових наслідків, оскільки на момент конфлікту 15 червня 1054 р. Гумберт втратив офіційні повноваження: його патрон вже не жив (помер у норманському полоні 19 квітня 1054 р.).

Суперечності між римською і константинопольською Церквами існували задовго до середини XI ст. і часом сягали значно більшої гостроти, ніж у 1054 р. У перші десятиліття після “розколу церков” релігійні суперечки не створювали нездоланних перешкод між православними і католицькими країнами: теологічна полеміка часто вичерпувала себе і починались переговори з відновлення єдності християнського світу. Справжній розкол християнського світу випадає сприймати шойно щодо пізнішого часу – після розгрому Константинополя 1204 р. й утвердження хрестоносців на Балканах.

Полеміка з “латинцями” мала відгомін і на Русі, але за умов, коли верхівка прагнула підтримувати стосунки із західними сусідами, теологічні суперечки не знаходили належної підтримки серед світської влади⁴⁷. Коливання між Римом і Константинополем як релігійними центрами виявлялися у міжнародній політиці багатьох держав – Венеції, Хорватії, Угорщини, Болгарії, Сербії та ін. і не позначалися на їх політичному житті⁴⁸. Тим більше не міг мати якихось наслідків для розвитку східнослов'янського суспільства самотній епізод контактів римської курії з представником князівської династії Рюриковичів, який, до того ж, був позбавлений реальної влади.

Як уже йшлося, у згаданому листі папи Григорія VII до “Деметрія, короля Русі, і королеви, дружини його” (Дмитро – “Деметрій” – християнське ім'я київського князя Ізяслава Ярославовича) йдеться про визнання

⁴⁵ *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composite extant* / Ed. C. Will. – Lipsiae: Marpurgi, 1861. – P. 150.

⁴⁶ *Magolias H. Byzantine Christianity: emperor, church and the West.* – Detroit, 1982. – P. 113–116; *Angold M. The Byzantine Empire 1025–1204. Political history.* 2 ed. – London, 1997. – P. 53–54.

⁴⁷ *Головко О. Б. Зовнішня політика і міжнародні зв'язки Давньоруської держави // Запровадження християнства на Русі.* – Київ, 1988. – С. 154–156.

⁴⁸ *Соколов Н. Н. Образование Венецианской колониальной империи.* – С. 202, 216; *Коларов Х. Титулатура...* – S. 96–97; *Ostrogorsky G. The Byzantine Emperor...* – P. 10–11.

королівського статусу Ізяслава Ярославовича, його дружини Олісави-Гертруди. Проте це найменування Ізяслава не може вважатися свідченням набуття королівської гідності.

Складнішою є тема із визначенням титулування на Заході дружини та сина князя Ізяслава. Олісави-Гертруда була донькою польського короля Мешка II і сестрою польського князя Казимира I Відновителя. Відомо, що Мешко II в 1032 р. відмовився від королівської корони, але його дружина і мати Гертруди Рикса виїхала до Германії і до кінця життя зберігала титул королеви⁴⁹. Проте навряд чи її донька Гертруда успадкувала цей титул. Ще важче знайти відповідь у питанні про королівське визначення сина Ізяслава і Гертруди. Треба звернути увагу, що в листі до Ізяслава Ярославовича імені його сина немає. З джерел відомо, що у вигнанні Ізяслава супроводжували два сини – Ярополк та Святополк⁵⁰. Микола Кондаков довів, що переговори з римським першоієрархом вів саме Ярополк⁵¹.

Для правильного розуміння ситуації наведемо лист Григорія VII повністю: *“Єпископ Григорій, раб рабів Божих, Деметрію, королю Русі, і королеві, дружині його, посилає привіт і апостольське благословення. Ваш син під час відвідин апостольського престолу прибув до нас, і оскільки хотів отримати королівство як дар святого Петра з наших рук, то виказав святому Петру, главі апостолів, свою вірність. Він звернувся до нас з покірною мольбою і заявив, що його прохання здійснено за вашої згоди. А тому, з причини відданості прохача, ми передали йому управління вашим королівством як частиною володінь святого Петра.*

Зрозуміло, що з побажаннями блага висловлюємо також побажання, щоб святий Петро охороняв вас, ваше королівство і всю вашу власність своїм посередництвом і щоб він сприяв володінню цим королівством у мирі, почиті і славі до кінця вашого життя; а коли завершиться ваша життєва служба, щоб він вимолив для вас перед Царем небесним вічну славу.

Нехай знає ваша світліша величність (і ми виявляємо велику готовність до цього), як він, виходячи з власних потреб, звернеться до нашого престолу про будь-які справедливі справи, всі його прохання, без сумніву, будуть задоволені.

Крім цього, щоб як це, так і інше, що не потрапило до цього послання, достатньо глибоко залишилося у ваших серцях, ми відсилаємо до вас послів, один з яких – ваш відомий і вірний друг. Те, що є у посланні, вони передадуть вам, а інше додадуть при розмові. Перед ними, через свою відданість святому Петру, предстаньте смиренними і привітними, з витривалістю вислухайте те, що вони передадуть від нас, без сумніву довіртеся їм, і ті справи, які вони захочуть владною апостольського престолу впорядкувати і вирішити, не дайте знищити чужим злим намірам, але, навпаки, допоможіть у їх реалізації своїм щирим сприянням і доброзичливістю.

⁴⁹ Brunvilarensis monasterio fundacio. Ed. R. Köpke // MGH SS. – Hannoverae, 1854. – Т. 11. – Р. 403.

⁵⁰ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Полное собрание русских

летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 100.

⁵¹ Кондаков Н. П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 84.

Наймогутніший Бог хай просвітить ваші душі і зробить так, щоб ви, оминувши тимчасові блага, перейшли до вічної слави.

*Дано у Римі на другому році нашого понтифікату, 17 квітня*⁵².

Перша частина листа прямо свідчить, що учасники переговорів розглянули питання про входження Русі (інша справа наскільки князь-вигнанець Ярополк міг це реалізувати!) під опіку престолу святого Петра. Чи означало це, що молодий князь при цьому був коронований? Відповіді на це питання у тексті немає, а сам зміст стосується особливих взаємин не з молодим князем, а з Ізяславом Ярославичем. Впадає у вічі, що, при всій риторичності листа, він укладений вкрай дипломатично. Папа безпосередньо натякає, що важливу інформацію Ізяслав отримує під час зустрічі з папськими посланцями. Не роз'ясняє ситуацію і лист папи до Болеслава II Сміливого, відісланий через три дні, оскільки в ньому йшлося лише про вимогу папи повернути "королю Русі (Regi Ruscorum)" Ізяславу Ярославичу захоплене майно. Дослідник діяльності Григорія VII Андрій Вязігін відзначив крайню обережність папи у веденні дипломатичних стосунків: важливу інформацію він не вміщував у листах, а передавав через посланців⁵³. Зазначимо, що взяття під опіку святого Петра якогось володаря або його країни не вело до надання королівського титулу.

Важливим джерелом з історії взаємин князя Ярополка з папою Григорієм VII є дві мініатюри Трирського Псалтиря. На одній з них зображені Ярополк Ізяславович і його дружина Кунігунда (донька мейсенського маркграфа Оттона і падчерка тюрінгського маркграфа Деді⁵⁴; вони одружилися під час приїзду князя до Германії у 1075 р., княгиня мала православне ім'я Ірина), одягнуті у князівські шати, – вони протягують руки до святого Петра, а мати Ярополка Олісава-Гертруда цілує ногу апостола⁵⁵. На іншій зображено Христа, який у присутності святих Петра та Ірини вінчає Ярополка і його дружину стеммами (коронами). М. Кондаков твердив, що використання цього типу вінця є свідоцтвом, що зображено вінчання Ярополка на велике княжіння, яке може бути прирівняним до царства⁵⁶. Можна погодитися з відомим істориком мистецтва, що цей акт передбачав перебування Ярополка на той час у лоні Католицької Церкви, проте М. Кондаков не вказав, чи означало зображене на мініатюрі вінчання надання князю королівської гідності.

Так чи інакше, але необхідно констатувати, що події, пов'язані з перебуванням князя Ярополка в Римі, не отримали резонансу на Русі. Вірогідно, після повернення, перебуваючи в іншому релігійному середовищі, князь уже однозначно належав до православ'я. Зазначимо, що в той час чимало європейських монархів (правда, в основному, невеликих держав),

⁵² *Gregorii P. VII ad Demetrium Regem...* – Р. 1.

⁵³ *Вязигин А. С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность.* – Санкт-Петербург, 1899. – С. 58.

⁵⁴ *Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд // Rossica Antiqua.* –

Санкт-Петербург, 2010. – № 2. – С. 70.

⁵⁵ Володимир Пашуто писав, що Ярополк одружився з Кунігундою "біля 1073 р." (*Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси.* – Москва, 1968. – С. 124), проте тоді руського князя в Германії ще не було.

⁵⁶ *Кондаков Н. П. Изображения...* – С. 84.

перейшли під опіку святого Петра, але це ніяк не вело до їх королівської коронації⁵⁷. Дмитрій Айналов вважав, що Ярополк Ізяславович одружився з Кунігундою після повернення з Риму, і саме нова система стосунків князя з главою римської Церкви, що склалися внаслідок недавніх переговорів, відображена в мініатюрі Трірського Псалтиря⁵⁸.

Після повернення на батьківщину Ярополк від батька, який у липні 1077 р. відновив свою владу у Києві, отримав Вишгородське князівство. У жовтні наступного року після смерті Ізяслава в битві на Нежатиній ниві дядько Всеволод Ярославович надав Ярополку Волинське князівство разом з приєднаним до нього Турівським князівством. Непрямий нащадок київського князя отримав таке велике володіння вперше. До складу Волинського князівства тоді входило Прикарпаття, боротьба за яке з нащадками князя Ростислава Володимировича через декілька років призвела до трагічного фіналу: Ярополк Ізяславович загинув у листопаді 1086 р. біля міста Звенигорода від руки найманого вбивці Нерадця⁵⁹. Не дивлячись на те, що Ярополк мав тісні контакти із західною Церквою, жваву полеміку з якою у цей час вели ієрархи Руської Церкви, князь з часом став святим Православної Церкви. Таке ставлення духовенства Русі до Ярополка, вірогідно, обумовили не тільки обставини життя і смерті князя, а й значна підтримка, яку він надав Печерському монастирю. Відомо, що він передав монахам “Небльскую волость и Дервьскую и Лучьскую и около Киева”⁶⁰.

На початку XII ст. представник південноруської духовної еліти чернігівський єпископ Данило під час подорожі до Святої землі в 1107 р. познайомився одним із найкolorитніших володарів католицького світу – “охоронцем гробу Господнього” та володарем Єрусалимського королівства Балдуїном Фландрським⁶¹. Разом з його лицарями Данило подорожував містами, які контролювали хрестоносці. У розповіді про мандрівку він показав добре ставлення до хрестоносців, що визволили від мусульман “Святі землі”, а головною метою своєї місії вбачав уславлення Русі: “Аз поставил кандило на гробе святемь от всея Русьския земли”⁶².

Децентралізація Русі в середині XII ст. внесла певні корективи у використання королівської титулатури щодо її князів. Так, германський хроніст Оттон Фрейзінгенський називає численних давньоруських князів специфічним титулом “regulis” (“корольок”)⁶³. Цим, з одного боку, як і в назві “rex” (“король”), підкреслювався суверенітет князів Русі щодо імператорської влади, а з іншого – вказувалося, що ці монархи були володарями невеликих

⁵⁷ Вязигин А. С. Григорий VII. – С. 52–54.

⁵⁸ Айналов Д. В. К истории древнерусской литературы. I. Эпизод из сношений Киева с Западной Европой // Труды Отдела древнерусской литературы Института литературы. – Москва, Ленинград, 1936. – Вып. 3. – С. 6.

⁵⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1926–1928. – Т. 1. – Стб. 200–207.

⁶⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. –

Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 492.

⁶¹ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 628–629, 640–648.

⁶² Книга хождений: Записки путешественников XI–XV вв. / Перевод, вступительная статья и комментарии Н. И. Прокофьева. – Москва, 1984. – С. 74–75.

⁶³ Шушарин В. П. Древнерусское государство... – С. 430.

держав. Проте і в період феодальної роздробленості щодо наймогутніших князів традиційно застосовувався титул “rex” (“король”). Королями, наприклад, в західноєвропейських хроніках названо перемишльського князя Володаря Ростиславовича і галицько-волинського князя Романа Мстиславовича⁶⁴. У XII ст. у дипломатичних джерелах до історії Південно-Західної Русі постійно виступають володарі з титулом “король”, але здебільшого руській верхівці доводилося мати справу з королями однієї країни – Угорщини.

У першій редакції “Історії Російської” Василя Тагіщева в розповіді про обставини походу Романа Мстиславовича на Польщу, написаній під очевидним впливом пізніх польських хроністів (Яна Длугоша, Мацея Стрийковського, Мартина Бельського), після інформації, начебто польський князь Лешко Білий направив до Романа послів, йдеться, що тоді ж “...и папа, слыша, иж Роман угре и ляхи победы и всю Русь под себе приведе, сла к нему свой посол намовляти в латинскую веру свою, обещаваея ему городы и королем в Руси учинити. Роман же препирашеся от письма, а они не срамляся належаху его лагодными словесы. Единою же молвлящу послу тому к Романови, как папа мочный и может его богата, сильна и честна мечем Петровым устроить. Он же, изъяв меч свой, рече послу: “Такий ли то меч Петров у папы? Иж имат такий, то может городы давати, а яз доколе имам при бедре не хощу куповати ино кровию, якоже отци и деды наши размножити землю Рускую”⁶⁵.

В історіографії XIX – початку XX ст. по-різному ставилися до цього повідомлення про переговори посланців папи Інокентія III з князем Романом Мстиславовичем, хоча, як не дивно, буквально його майже не сприймали. М. Чубатий, виходячи з власної схеми пошуків слідів унії Русі з Римом, вважав, що це повідомлення не є свідомством релігійних протиріч Романа з папою, стосується лише “справ чисто політичних”, оскільки, на думку історика, посланці прагнули залучити Романа до війни між Вельфами та Гогенштауфенами⁶⁶. Михайло Грушевський відзначив пізній характер оповідання літопису, вплив на нього фольклорних легенд про Романа та антиуніатської літератури, проте не відкидав можливої самої події, яка лягла в основу повідомлення⁶⁷.

Найбільший вплив на наступні наукові дослідження щодо цього питання мала позиція відомого історика Церкви Євгенія Голубінського. На підставі відсутності слідів у літописах та архіві римської курії, він заперечив це посольство⁶⁸. Його думку постійно враховують у спеціальних дослідженнях, хоча автори популярних та синтетичних праць розглядають посольство Інокентія як достовірну подію, що не потребує додаткових доказів⁶⁹.

⁶⁴ Herbordi Vita Ottonis babenbergensis // Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH). – Leopoli, 1872. – Т. 2. – Р. 224; Albrici monachi Trium fontium chronicon // MGH SS. – Hannoverae, 1874. – Т. 23. – Р. 885.

⁶⁵ Тагіщев В. Н. История российской. – Москва, 1964. – Т. 4. – С. 331.

⁶⁶ Чубатий М. Західна Україна... – С. 9–10.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 11–12.

⁶⁸ Голубинский Е. История русской Церкви. – Москва, 1900. – Т. 1, ч. 1. – С. 598.

⁶⁹ Аркас М. Історія України-Руси. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 75; Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 75; Томашівський С. Українська історія. – Львів, 1919. – С. 88–89; Вернадский Г. В. Киевская Русь. – Москва, 2004. – С. 252 (та ін.). Історіографію питання див.: Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i

Аргументи Є. Голубінського, однак, виявляються не досить переконливими. У давньоруських літописах практично немає повідомлень про поїздки будь-яких релігійних католицьких діячів на Русь у X–XIII ст., хоча такі подорожі відбувалися і є незаперечними фактами (згадані місія архієпископа Адальберта до княгині Ольги, подорож Бруно Кверфуртського та ін.). До цього необхідно додати, що й у Ватиканському архіві збереглися далеко не всі документи тих часів. Так, порівняно нещодавно у Львівському історичному архіві знайдено доти невідоме послання папи Григорія IX (1227–1241) до домініканців, які вирушали у місії до Русі або до сарацинів з 1233 р.⁷⁰ На нашу думку, дуже важливо цю тему розглянути в контексті, а чи було можливо саме в цей час таке посольство.

І тут треба нагадати значну політичну активність на початку XIII ст. римської курії і самого Інокентія III (1198–1216)⁷¹, а також взагалі широкомасштабне проникнення католицького світу до Східної Європи від Полярного кола по Балкани, спрямоване на навернення язичників та схизматиків. У 1204 р. після захоплення Константинополя хрестоносці утворили на території Візантії низку власних католицьких держав. На декілька десятиліть зверхність римських понтифіків була вимушена визнати Болгарія, володаря якої Калояна в 1204 р. коронував папа Іннокентій III. Уже після смерті Інокентія при папі Гонорії III у 1217 р. відбулася коронація сербського жупана (князя) Стефана Неманича (Першовінчаного)⁷².

Католицькі місіонери стали проникати до половецького степу, де їм навіть вдалося створити єпископство. Держави хрестоносців, спираючись на підтримку римської курії, германських та датських феодалів, утворено в Східній Прибалтиці, а шведські королі здійснили військові акції проти угромовного населення карелів та ємі⁷³. До цього можна додати, що саме тоді хрестоносці продовжили бойові дії на Близькому Сході, надали допомогу християнам у боротьбі з маврами під час реконквісти на Піренейському півострові, піддали жорстокому розоренню міста альбігойців у Лангедоці (Південна Франція)⁷⁴.

wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. – Kraków, 2011. – S. 115–118.

⁷⁰ Каталог пергаментних документів Центрального державного архіву УРСР у Львові. Каталог склали і підготували до друку О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – Київ, 1972. – С. 25.

⁷¹ Лозинский С. Г. История папства. – Москва, 1986. – С. 120–133; Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке. – Москва, 1980. – С. 196–262.

⁷² Ферјанчић Б. Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина // Историја српског народа. – Прва књига / Уред. С. Ћирковић. – Београд, 1981. – С. 297–307; Харди Ђ. Наследници Кијева... – С. 89–90.

⁷³ Див., наприклад: Пашуто В. Т. Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. – Berlin, 1966. – S. 33–40; Lowmiański H. Początki i rola polityczna zakonow rycerskich nad Baltykiem w wieku XIII–XIV // Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. – Wrocław, 1973. – S. 233–296; Шаскольский И. П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. – Ленинград, 1988.

⁷⁴ Лозинский С. Г. История папства. – Москва, 1986. – С. 126–129; Эпоха крестовых походов / Под редакцией Э. Лависса и А. Рамбо. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 443–447.

Через два роки після смерті Романа Мстиславовича, у вересні 1207 р. Інокентій III звернувся з посланням до архієпископів, єпископів, кліру Русі і до всього руського народу із закликом: "...країна греків (Візантія – О. Г.) і їх церква майже повністю повернулася до визнання апостольського престолу і підкорилася його розпорядженням. Тому уявляється оманною, що частина не з'єднується з цілим і що часткове відколось від спільного"⁷⁵. Того ж року Інокентій III направив до Русі місію на чолі з кардиналом Григорієм, яка повинна була на практиці здійснювати плани папи у південно-західних її регіонах⁷⁶.

Отже, на нашу думку, зміст повідомлення В. Татищева про контакти Романа з римським папою не суперечить історичним реаліям життя Католицької Церкви початку XIII ст. Повідомлення про посольство, як і взагалі вся історія про події у Польщі під час походу туди Романа, носить ознаки розповіді, яка, попри опрацювання зусиллями пізніх авторів, зберегла основу, що виникла внаслідок реальних подій у Польщі. Тут однозначно необхідно враховувати застереження М. Грушевського, що на виклад інформації у пам'ятці наклалися пізніші уявлення середньовічних авторів. Олександр Майоров висловив певні аргументи на користь давнього походження зазначеної інформації⁷⁷.

На нашу думку, на виникнення сюжету, викладеного у В. Татищева, могла вплинути реальна подія, що мала місце на початку XIII ст. Ймовірні переговори з папою, точніше, його представниками не знайшли відображення у літописах та інших документах, стали предметом якоїсь усної традиції, що обросла певними пізніми фольклорними прикрасами. Саме в такому вигляді розповідь про переговори Романа з представниками курії і стала відома В. Татищеву. До речі, в ній, що дуже цікаво, повідомляється про обіцянку папи Інокентія в разі укладення домовленості надати Роману якісь польські міста⁷⁸. Можливо, логічним наслідком цих переговорів і стала місія кардинала Григорія до Галицької землі в 1207 р. Однозначно, що її здійсненню мали передувати певні попередні домовленості між галицьким князем і курією.

Через десять років після смерті князя Романа на Русі з'явилися "справжні" (короновані) королі, що було значною мірою наслідком втручання Королівства Угорщина та римської курії до справ західноруських князівств. Зазначимо, що вже наприкінці XII ст. угорський двір свої зовнішньополітичні претензії до сусідів підкріплював застосуванням титулатури. Зокрема, угорський король Емерік III, який вважав Сербію підлеглою країною, включив її до свого титулу.

⁷⁵ Innocentii P.III litterae Archiepiscopos, Episcopos et universis tam clericis quam laicis per Rutheniam constitutes (Cardinalis sti Vitalis mittitur Legatus in partibus eorum) // *Historica Russiae Monumenta*. – Nr 3. – P. 3–4.

⁷⁶ *Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. – Lwow, 1904. – T. 1. – S. 101.

⁷⁷ *Майоров О.* Чи відвідували послі римського папи Романа Мстиславовича в Галичі (З приводу аргументів О. Толочка) // *Дрогоичин 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 119–133.

⁷⁸ *Татищев В. Н.* *История...* – С. 331; *Свідерський Ю. Ю.* *Боротьба...* – С. 78.

Від кінця XII ст. у зовнішній політиці Королівства Угорщина, аналогічно із Сербією, спостерігається й стосовно південно-західних земель Русі прагнення не лише поширити вплив, а й обґрунтувати ці претензії ідеологічно. У грамоті від 2 травня 1189 р. Бела III (1172–1196) титулується “славним королем Угорщини, Далмації, Рами та Галиції (*gloriosissimi regis Ungariae, Dalmatiae, Ramaeque et Galaciae*)”⁷⁹. Враховуючи тогочасні угорсько-галицькі відносини, такий титул був виявом лише претензій королівського двору на Прикарпаття і не носив офіційного характеру. Це не перший документ, у якому зазначаються претензії володарів Угорщини до Галича. Вперше формула “король Угорщини, Далмації, Хорватії, Галиції і Болгарії” застосована в грамоті 1124 р., проте вчені одноставно висловлюють сумнів у її достовірності⁸⁰.

Є певна недовіра і до згадки під 1189 р., оскільки там зазначено непоширене формулювання поняття Галичина – “Galacia” замість поширеного в XIII ст. “Gallicia” або “Galicia”. До того ж, документ 1189 р. не є офіційним актом угорського королівського двору, а документом однієї з церковних канцелярій. Як би не було, але надалі, до початку XIII ст., більше подібних формулювань в угорських грамотах не виявлено.

У 1206 р. син Бели III Андрій II включив землі Південно-Західної Русі до свого титулу, виступивши як “король Галичини і Волині” (“*Rex Galiciae Lodomeriaeque*”)”⁸¹. Це значною мірою обумовлено ситуацією у Галицькій та Волинській землях після смерті Романа Мстиславовича. Перебуваючи під тиском князів Придніпров’я на чолі з князем Рюриком Ростиславовичем та чернігівськими князями Ольговичами, вдова Романа Мстиславовича зустрілася з королем Андрієм у Саноку й уклала з ним угоду.

Розглядаючи обставини переговорів у Саноку, М. Грушевський писав, що “вдова Романа звернулася по допомогу до короля, а король бере в свою опіку Романовичів і їх землі”. На думку історика, Андрій за це “приймає на себе ролю зверхника цих земель: від тепер він титулює себе все королем Галичини і Володимирії (*Galiciae Lodomeriaeque*)”⁸². Необхідно зазначити, що присвоєння титулу короля “Галиції і Лодомерії” Андрієм, очевидно, не йшло врозріз із ходом сяноцьких переговорів⁸³. Від цього часу вказане доповнення постійно присутнє у титулі угорського короля (згодом і австрійського імператора) аж до 1918 р., незалежно від політичної ситуації у Південно-Західній Русі. Однозначно, включення Волині і Галичини до титулу Андрія II не означало реального підкорення Угорщині Галицької і, щобільше, – Волинської земель. Тим більше немає підстав стверджувати, що цьому включенню передували якісь церемоніальні дії.

⁷⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejer (далі – CDH). – Budaе, 1829. – Т. 2. – Р. 247.

⁸⁰ Ibidem. – Р. 67.

⁸¹ CDH. – Budaе, 1829. – Т. 3, в. 1. – Р. 51.

⁸² Грушевський М. Історія... – С. 18.

⁸³ Tyliński G. J. Przyczyny zjazdu saskiego w 1205 roku // Watra. – Kraków,

2000. – Т. 10. – С. 75–76; Головка О. Б. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205–1214 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 82–83.

Невдовзі на Русі з'явилися справжні, тобто короновані за всіма вимогами королі, що було значною мірою наслідком втручання Королівства Угорщина та римської курії у справи західноруських земель. Восени 1214 р. у словацькому місті Спіші між угорським королем Андрієм II і краківським князем Лешком Білим підписана угода про поділ Галичини. Її скріпив шлюб п'ятирічного сина Андрія II Коломана і трирічної доньки Лешка Соломії. До реалізації Спішської угоди монархи вимушені були залучити папу Інокентія III. Він мав не тільки дати згоду на шлюб неповнолітніх дітей Андрія II і Лешка, а й дозволити коронацію Коломана. Останнє фактично дезавуювало всі попередні обіцянки Кракова і Буди щодо підтримки претензій молодого князя Данила Романовича на Галич. За все це Андрій II і Лешко повинні були дати згоду на активізацію діяльності католицького духовництва у Південній Русі⁸⁴.

Про взаємодію угорського королівського двора з курією свідчать листи короля Андрія II, укладені в королівській канцелярії зразу ж після договору у Спіші 1214 р.). У першому з них король просив папу доручити естергомському архієпископу Іоану коронувати сина Андрія Коломана як короля Галичини⁸⁵. В. Шушарін з цього приводу писав: "Дії угорських королів свідчать про їх прагнення об'єднати Галицьке князівство з Угорщиною особистою унією на підставі визнання її галицьким боярством (як це мало місце в Хорватії)"⁸⁶. Різниця статусу Хорватії і Галицької землі щодо угорського монарха полягала у тому, що король Хорватії був водночас королем Угорщини, а король Галицької землі Коломан був підлеглим угорського володаря Андрія II – "молодшим королем (*rex minor*)".

Твердячи про начебто бажання галичан бачити у себе володарем Коломана, Андрій II звертав увагу, що населення Прикарпаття не буде проти приведення краю у підпорядкування папі, але при умові збереження давніших релігійних обрядів. Цю пересторогу надалі не врахували представники римської Церкви і угорської окупаційної влади, дії яких в Галицькій землі викликали велике незадоволення місцевого населення: "Король угорський посади сына в Галичи, а епископа и попы изгна из церкви, а свои приведе латыньския на службу"⁸⁷. Ці літописні свідчення узгоджуються зі

⁸⁴ Головка О. Б. Південно-Західна Русь у відносинах Королівства Угорщина та Краківського князівства у середині другого десятиліття XIII століття // Україно-угорські етюди. – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 119–137; Його ж. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2013. – Вип. 12–13. – С. 128–148.

⁸⁵ CDH. – Т. 3, v. 1. – Р. 163–164; *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram Illustrantia* / Ed. A. Theiner. – Т. 1. – Romae, 1859. – Р. 1. Мартин Гомза помилково вважав, що Коломан тоді отримав і все жит-

тя мав титул "король Русі (*rex Russiae*)". Див.: *Homza M. Coloman king of Galicia (1208?–1241) on the background of Arpad dynasty's and home policy in the first half of the 13th century* // *Principalities in lands of Galicia and Volhynia relations in 11th–14th centuries*. – Kraków, 2012. – Р. 236. Насправді Коломан був лише "королем Галіції".

⁸⁶ *История Венгрии*. – Москва, 1971. – Т. 1. – С. 143 (автор – В. П. Шушарін).

⁸⁷ *Воскресенская летопись* // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 117. Пор.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью* // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 10. – С. 66.

змістом наступного листа Андрія II до папи Інокентія III (помер 16 липня 1216 р.). У ньому король висловив вдячність за допомогу у коронації Коломана і докладно розповів про події після неї у Галицькій землі, – боротьбу місцевого населення проти угорського панування⁸⁸.

Розглядаючи змагання різних монарших родин за галицький стіл, Леонтій Войтович вважає, що претензії на Галич угорських королів із династії Арпадів мали законніші підстави, ніж волинських Романовичів⁸⁹. Як нам здається, з цим складно погодитися, оскільки аналіз політичного життя Русі засвідчує, що православне східнослов'янське населення по-різному ставилося до представників династії Рюриковичів та іноземних правителів, які претендували на руські землі. Як зазначив Дюра Харді, тільки руський князівський рід мав право володарювати на Русі, а претензії іноземних правителів на владу у Східній Європі не були легітимними, їх необхідно розглядати як спроби узурпації влади⁹⁰.

У джерелах немає інформації про місце та обставини коронації Коломана. Проте можна погодитися з висновком Герарда Лябуди на підставі аналізу двох зазначених листів Андрія II до папи Інокентія III, що коронація Коломана відбулася у Галичі. Оскільки Андрій II в листі обіцяв Інокентію III прислати на Вселенський собор Католицької Церкви, який відбувся у листопаді 1215 р., “єпископів Рутенів (Episcopos Ruthenorum)”⁹¹, можна припустити, враховуючи хронологію подій, що другий лист написано десь у першій половині або середині 1215 р. Якщо так, то можна прийняти припущення Г. Лябуди про коронацію Коломана на Різдво – 25 грудня 1214 р. Польський автор припускає, правда, як другу можливість коронації на Трійцю 1215 р., проте аналіз подій цього року свідчить про неможливість датування коронації початком літа 1215 р.⁹². Очевидно, під час коронації Коломан отримав у Галичі від естергомського архієпископа Іоана не корону, а діадему (вінець)⁹³. Саме ця обставина пояснює прохання Андрія II до папи вже після коронації надіслати Коломанові повноцінну королівську корону, що мало б підняти його авторитет в очах підданих⁹⁴. Відзначений епізод свідчить про важливе значення інсигній королівської влади в ідеології середньовічного, у нашому випадку – угорського суспільства.

Необхідно зазначити, що з весни 1215 до кінця 1218 рр. та від середини 1219 до середини 1221 рр. Галицька земля була васальним – щодо Королівства Угорщина – державним утворенням зі своїм володарем – королем Коломаном, який повністю залежав від влади батька – угорського короля

⁸⁸ CDH. – Т. 3, в. 1. – Р. 374–375. Головка О. Південно-Західна Русь... – С. 119–137; Його ж. Спільська угода... – С. 128–148.

⁸⁹ Войтович Л. В. Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес україністів. – С. 82; Його ж. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. – Львів, 2006. – С. 482.

⁹⁰ Харді Ї. Наследници Кијева... – С. 49.

⁹¹ CDH. – Т. 3, в. 1. – Р. 374.

⁹² Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Krolestwa Polskiego Jana Długosza: Proba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 34.

⁹³ Про цю коронацію “короля Галіції (Regnum Galetiae)” згадує папа Гонорій III у листі до угорського короля Андрія II в 1222 р.: CDH. – Т. 3, в. 1. – Р. 356.

⁹⁴ Labuda G. Zaginiona kronika... – S. 33–35.

Андрія II⁹⁵. Є підстави думати, що ще під час окупації Галича в 1189 р. батько Андрія II – король Бела III розробляв концепцію розбудови Королівства Угорщина на чолі з “великим королем (rex-major)” за системою включення до нього малих королівств на чолі з “меншими королями (rex-minor)”. Наприкінці 80-х років XII ст. таким “меншим королем” Галичини був сам королевич Андрій, син Бели III, майбутній король Андрій II, а в 1215 р. таким “меншим королем” став Коломан.

Аналіз латиномовних джерел першої половини XIII ст. свідчить, що і в цей час вони до наймогутніших володарів Русі вживають іменування “король”, що не було свідченням наявності у них цього титулу, а виразом визнання їх суверенності і сили. Зокрема, автор “Лівонської хронічки” Генріх Латвійський “великим королем Новгородом” називає новгородського князя Мстислава Мстиславовича, який невдовзі почав боротися за “Галицьке королівство”⁹⁶. Знаково, що навіть у самій Угорщині, не дивлячись на претензії її монархів на Галичину, включення її та Волині до титулатури угорського володаря задовго до офіційної коронації 1253 р. королем сприймався князь Данило Романович. Наприклад, в одній з угорських грамот, де розповідається про битву 17 серпня 1245 р. поблизу Ярослава, Данило названий “король Русі (rex Ruthenorum)”, а його суперник – союзник угорського короля Бели IV, князь Ростислав Михайлович – лише “князь Галичини (dux Galliciae)”⁹⁷.

Постійно титул “король” до князя Данила використовував папа Інокентій IV під час їх листування у 1246–1248 рр.⁹⁸. У ході контактів з Данилом Романовичем папа прагнув використати його допомогу для організації розвідувальної діяльності своїх агентів щодо монголів, а також робив певні кроки стосовно реалізації намірів підкорення руської Церкви престолу святого Петра. Проте друга частина діяльності курії досить швидко почала давати збої і це спостерігається у листі, відісланому 27 серпня 1247 р., де папа йде на певні поступки у відправленні церковної служби. Поява цього листа свідчила, що папа був вимушений за складних умов поступатися навіть у питаннях віри. Тоді ж папа заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння у землях князів Данила та Василька⁹⁹. Курія взяла під свою опіку землі Романовичів, що Юрій Свідерський справедливо потрактував як дипломатичну перемогу¹⁰⁰.

⁹⁵ Про політику Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. див.: Головка О. Б. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. – Київ, 2006. – Вип. 15. – С. 151–169; Його ж. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века // *Rossica Antiqua*. – Санкт-Петербург, 2010. – Вып. 2. – С. 113–139 (та ін.).

⁹⁶ *Heinrici Chronicon Livoniae / Rec. L. Arbusow et A. Bauer // Scriptores rerum*

Germanicarum et Monumentis Germaniae Historicis. Separatim editi. – Hannoverae, 1955. – Cap. XXI, 2.

⁹⁷ CDH. – Т. 4, в. 3. – Budaë, 1829. – P. 197–198.

⁹⁸ *Большакова С. А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1975 г. – Москва, 1975. – С. 123–126.

⁹⁹ Там же. – С. 126–127.

¹⁰⁰ *Свідерський Ю. Ю.* Боротьба... – С. 112.

Генріх Латвійський назвав “великим королем”, крім Мстислава Мстиславовича, також полоцького князя Володимира¹⁰¹, київського князя Мстислава Романовича¹⁰², не названого на ім'я суздальського князя (можливо, Ярослава Всеволодовича, який брав активну участь у прибалтійській політиці)¹⁰³, а королями практично всіх князів Русі. Цікаво, що володаря невеличкого князівства на р. Західна Двіна (Даугава) Кукейнос Вячка хроніст назвав, крім титулу “король”, зменшеним титулом “regulus”¹⁰⁴, що, вірогідно, пов'язано з невеликим розміром його володінь. У посланнях Інокентія IV до північноруського князя Олександра Ярославовича папа називає того “князем” (“Alexandro Duci Susdaliensi (Александру, князю Суздальському)”, коли той був володарем у Суздалі¹⁰⁵, і “королем” (“Alexandro... Illustri Regi Novgardii (Александру... ясновельможному королю Новгороду)” коли правив у Новгороді¹⁰⁶.

Повертаючись до взаємин Данила Романовича з папською курією, значимо, що у другій половині 40-х років XIII ст. взаємини Південно-Західної Русі та курії, яка тоді знаходилася у південнофранцузькому місті Ліоні, не набули якоїсь конкретної реалізації як відносини двох політичних суб'єктів міжнародного життя. Тому листування між курією та галицько-волинськими князями припинилося. Мар'ян Бендза відзначає, що в папських листах 40-х років не йдеться про допомогу Данилові проти монголів, тому, на думку історика, була зірвана ідея унії¹⁰⁷. На нашу думку, в другій половині 40-х років Романовичам взагалі не потрібна була така допомога, оскільки вони чудово використовували ситуацію перебування між латинським Заходом і ординськими володіннями для вирішення власних потреб.

Отже, наприкінці 40-х років XIII ст. виникла ситуація, коли князь Данило зрозумів, що йому не вдасться домогтися якоїсь користі від курії, а остання відчула, що холмський володар не налаштований на поступки у питаннях віри. Тому відбулося припинення активних стосунків між курією та Холмом. Мирон Стасів справедливо відзначав, що воно не було наслідком конфлікту сторін, тому слушно говорити про застій, а не зрив у взаємних стосунках¹⁰⁸.

Ситуація у взаєминах Данила Романовича із Заходом докорінно змінилася на початку 50-х років і на цю зміну вплинуло багато факторів. Перш за все, в цей час, приблизно в 1252 р., спостерігається напруженість на східному кордоні держави Романовичів, яким починає загрожувати монгольський темник Куремса. У 1251 р. прийняла християнство Литва, а її володар – суперник князя Данила – литовський князь Міндовг 6 червня 1253 р. коронувався королівською короною.

Сам процес прийняття володарем Волині і Галичини Данилом Романовичем королівської корони варто розглядати як багатоплановий. Перш за все в ньому необхідно бачити дві складові: релігійну і політичну. У свою

¹⁰¹ Heinrici Chronicon Livoniae. – Cap. XI,9.

¹⁰² Ibidem. – Cap. XXVI,1.

¹⁰³ Ibidem. – Cap. XXVIII,6; Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270. Тексты, перевод, комментарии. – Москва, 2002. – С. 185.

¹⁰⁴ Heinrici Chronicon Livoniae. – Cap. X,9.

¹⁰⁵ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы... – С. 262.

¹⁰⁶ Там же. – С. 268.

¹⁰⁷ Bendza M. Koronacja... – S. 25–29.

¹⁰⁸ Стасів М. Корона Данила і татари // Корона Данила Романовича. – С. 60.

чергу, у першій складовій виділялися два аспекти. Однозначно, що папа прагнув поширити на Русь уявлення західної Церкви (релігійно-канонічний аспект коронації), проте, щоб не зірвати навернення Данила, Інокентій IV погодився на збереження на Русі грецьких обрядів (очевидно, на таку позицію папи вплинули згадані події 1215 р., коли дії католицьких священників, яких привели угорські окупанти, викликали обурення і повстання місцевого населення), але при умові підпорядкування Православної Церкви римській курії (церковно-адміністративний аспект коронації).

Про коронацію Данила згадує під 1253 р. Рочник Красінських: *“Anno domini 1253 Daniel dux Russie in regem coronatus (Року Божого 1253 Данило князь Русії королем коронувався)”*¹⁰⁹. Як і ще один доказ проведення коронації часто наводять текст угоди між Данилом, мазовецьким князем Семовитом і віце-магістром Тевтонського ордену у Пруссії Бурхардом фон Хорнхаузенем, підписаної у Рачонжі-Мазовецькому 1254 р., де записано про передачу Ордену частини ятвязьких земель *“Данилу першому королю рутенів (Danieli primo regi Ruthenorum)”*¹¹⁰. Але й раніше, до коронації Данила в офіційних документах також називали королем, однак це було лише визнанням його рівня як могутнього володаря. Ярослав Ісаєвич звертав увагу, що слово “перший (primus)” у зазначеному документі не означало порядкового номеру (на зразок, наприклад, Оттон I, Оттон II, Оттон III), оскільки тоді не було практики нумерації в документах правителів з однаковими іменами. На думку вченого, слово “перший” означало, що в документі зверталась увага на першості Данила в отриманні титулу, який на офіційно-церемоніальному рівні ніхто з князів Русі до нього не мав¹¹¹. На нашу думку, в тексті угоди підкреслювалося, що Данило був першим (головним) серед інших “королів” Русі, які, однозначно, на офіційному рівні не були такими. Отже, угода 1254 р. не є свідомством проведення коронації Данила Романовича.

Незаперечним сучасним подіям доказом навернення Данила Романовича до королівської гідності є лист папи Олександра IV від 13 лютого 1257 р., у якому понтифік нагадує князю, що римська церква *“твоїй персоні надала королівську гідність, висвітлила тебе священним елеєм і поставила на твою голову королівську діядему (personam tuam ad regalis dignitatis apicem blimavit, faciendo te inugri sancti crysmatis oleo, tuoque imponi capiti regum diadema)”*¹¹².

Владислав Абрагам дійшов висновку про перебування папського легата Опізо на Русі у серпні–вересні або грудні 1253 р.¹¹³. Проте перебіг подій того

¹⁰⁹ Rocznik Krasieńskich // МРН. – Леопольд, 1878. – Т. 3. – Р. 132. Див. також: Майоров А. В. Был ли Даниил Галицкий коронован папой Иннокентием IV? // Русин. – 2011. – № 3. – С. 42–49 (наведено перекази деяких іноземних джерел про коронацію князя Данила Романовича, які не отримали досі належної оцінки).

¹¹⁰ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Кре-стоносцы... – С. 364–368; Паишито В. Т.

Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 247; Włodarski B. Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku. – Toruń, 1958. – S. 42–43; Котляр М. Ф. Данило Галицкий. Біографічний нарис. – Київ, 2002. – С. 295.

¹¹¹ Ісаєвич Я. До історії... – С. 10.

¹¹² Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia / Ed. A. Welikij. – Romae, 1953. – Т. 1. – Р. 49–51.

¹¹³ Abraham W. Powstanie... – S. 134.

року (наприкінці серпня 1253 р. Данило зустрічався з легатом у Кракові!) свідчить, що церемонія могла відбутися тільки під кінець року. Найправдоподібніше, коронація, як вважають багато дослідників, була проведена наприкінці, ймовірно у грудні, 1253 р., хоча не виключено, що могла статися у січні 1254 р.¹¹⁴.

Коронація Данила в північноволинському Дорогичині, вірогідно, не була випадковою. У цей час руський князь вів активні бойові дії проти прибалтійських племен, а місто на Бузі було центром, де збиралися військові сили, що воювали проти литовців та ятвягів. В урочистій церемонії, крім сина Лева, взяли участь польські князі Болеслав і Земовит, союзники Данила, представники руського духовенства.

В істориків ця подія ще не знайшла належної всебічної і більш-менш єдиної оцінки, оскільки тривалий час на висновки впливали різні обставини, часто далеко не наукові. Переважна більшість дослідників погоджується, що згода на коронацію пов'язана зі сподіваннями Данила Романовича отримати, врешті, допомогу від Заходу проти монголів¹¹⁵. Ці сподівання не справдилися, водночас папство постійно вимагало навернення до католицизму, що на Русі не дуже схвально сприймалося.

Проте коронація Данила Романовича мала й інше політичне значення для Русі, оскільки сприяла зростанню авторитету холмського володаря у контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи¹¹⁶. Коронація мала показати і литовському королю Міндовгу, з яким Волинь веда боротьбу за прибалтійські землі, і угорському королю Белі IV, який у своїх грамотах титулувався королем Волині і Галичини, і чеському королю Пжемислу-Оттокару II, з яким Романовичі воювали за спадщину австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга¹¹⁷, що руський володар також має високе й освячене визнання. Отримання авторитетного у Європі титулу відіграло значну роль у піднесенні політичної значимості руського володаря і в східнослов'янському середовищі. Не випадково, прихильний Данилові літопис відтоді постійно згадує його саме як короля¹¹⁸. Є підстави думати, що це робилося не тільки для вшанування постаті Данила Романовича, а й для підкреслення особливого походження його нащадків.

У літературі існує думка, що в Дорогичині відбулося визнання прав Данила, який де-факто вже давно був королем Русі, на всю давньоруську

¹¹⁴ [Махновець Л. Є. Коментар] // Літопис Руський / За Іпатським списком переказав Леонід Махновець. – Київ, 1989. – С. 413; *Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi...* – S. 50–51 (та ін.).

¹¹⁵ О. Майоров висловив припущення, що під час переговорів з легатом Опізо йшлося про можливу допомогу папи Данилу Романовичу не проти монголів, а язичників Прибалтики (Майоров А. В. Даниил Галицкий и крестовый поход в Пруссию // Русин. – 2011. – № 4. – С. 26–43), але таке твердження суперечить інформації Галицько-Волинського

літопису: “Рать Татарская не престаеъ, зле живуци с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоий”. Див.: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 827.

¹¹⁶ *Гарди Д. “Rex Ruscie” olim “Rex Gallicie” // Дрогичин...* – С. 39–41.

¹¹⁷ *Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340*. – Warszawa, 1966. – S. 136–158; *Mika N. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278 // Ziemia Raciborska. Rocznik historyczno-przyrodniczy*. – 2005. – R. 8(86). – S. 58–87.

¹¹⁸ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 828, 829, 830 (і далі.).

спадщину¹¹⁹. Визнання його саме королем Русі, а не Галичини і Волині, вірогідно, можна пояснити тим, що більша частина Русі на той час через монгольську експансію втратила суверенітет, тому незалежна держава Романовичів з центром у Холмі тепер “успадкувала” традицію називатися королівством, яка колись поширювалася на всю Русь зі столицею у Києві.

Необхідно декілька слів сказати з приводу “вагань” щодо прийняття корони князя Данила. М. Грушевський слушно зазначив, що вони, вірогідно, були викликані певною боязню можливої негативної реакції верхівки монголів¹²⁰. Це дійсно було можливим на певному етапі взаємин Данила з монголами, проте в той час на східному кордоні його держави вже йшла війна з Куремсою¹²¹, тому холмський володар міг остерігатися лише реакції на налагодження контактів із Заходом самого хана Бату. Коронація також у певній мірі обмежувала суверенітет руського князя щодо курії, оскільки будь-яка інвеститура, навіть коронація германського короля в Римі імператорською короною, створювала ефект залежності володаря від папського престолу.

Не можна відкидати і негативний бік релігійного аспекту коронації, оскільки упродовж XIII ст. спостерігався значний тиск католицизму на Східну Європу. Діяльність католицьких місіонерів на Русі викликала незадоволення (виступи проти католицьких священників у Галичі в 1215 р., вигнання домініканців з Києва 1238 р. тощо)¹²². Із такими настроями Данило і Василько Романовичі також мусили рахуватися.

Серед питань, пов'язаних з коронацією, в історіографії недостатньо уваги, на нашу думку, приділяють особі легата, який привіз королівські регалії і провів коронацію. Опізо був абатом бенедиктинського монастиря святого Павла (заснований в IX ст.) з містечка Мезано (провінція П'яченца)¹²³. Від

¹¹⁹ Великий А. Г. Проблема коронації... – С. 15; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 201; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 141–144.

¹²⁰ Грушевський М. Історія... – С. 158.

¹²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 838; Паиццо В. Т. Очерки... – С. 259.

¹²² Воскресенская летопись. – С. 119; Щавелева Н. И. Киевская миссия польских доминиканцев // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г. – Москва, 1984. – С. 139–151; Головки О. Б. Зовнішня політика... – С. 166.

¹²³ У літературі досить часто можна натрапити на помилкове твердження про приїзд Опізо з сицилійського міста Мессана (див., наприклад: Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы... – С. 364). Насправді абат прибув з північноїталій-

ського міста Мезано. Популярною є думка про походження абата з відомого аристократичного роду Маскарано з провінції П'яченца: *Nasalli Rossa E. Il monastero del Mezzano di Piacenza e l'abato Obizzo // Benedictina. – Roma, 1956. – Т. 10. – Р. 143–147* (цит. за: *Golqb K. Abat Obizo i jeho legacije // Nasza przeszłość. – 1959. – Т. 10. – S. 113–142*). За найновішими даними, він походив з аристократичного генуезького роду Фієскі – був близьким родичем папи Інокентія IV (Синібальдо Фієскі), тривалий час був номінально католицьким патріархом Антіохії (1247–1292): *Calgagno D. Il patriarca di Antiochia Opizzo Fieschi, diplomatico di spicco per la Santa Sede fra Polonia, Oriente Latino e Italia del XIII secolo // I Fieschi tra Papato e Impero. – Lavagna, 1997. – Р. 145–268*. Зазначимо, що в XIV ст. представник роду Фієскі побудував у генуезькому місті Судак у Криму вежу, яка збереглася дотепер (вежа Лучано ді Фієскі).

самого початку понтифікату Інокентія він був наближений до папи, виконував різноманітні дипломатичні та церковно-адміністративні доручення у багатьох країнах. Він мав значний досвід взаємин з польською світською та духовною верхівкою, оскільки в 1246–1247 рр. виконував у Польщі важливі доручення Інокентія IV¹²⁴. “Великопольська хроніка” розповідає про значний вплив легата на політичні процеси в країні, в 1253–1254 рр. під його проводом відбулася канонізація святого Станіслава¹²⁵.

Відзначають, що згода курії на канонізацію виходила з особливої ролі, яку Рим відводив польській Церкві в реалізації політики Католицької Церкви у Східній Європі¹²⁶. У буллі від 14 травня 1253 р. до християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії і Померанії папа відзначив небезпеку для християнського світу від монголів і надав для організації хрестового походу проти них значні повноваження “люб'язному брату абату із Мезано, людині дивовижної чесності, який ознайомлений з вказаними посланнями (йдеться про отриману від Данила інформацію про монгольську загрозу – О. Г.) і який здобув своїми чеснотами повагу нашу і братів наших”¹²⁷. За метою і змістом папське послання від 14 травня 1253 р. було буллою типу *Cum hora undecima* (дослівно грамота “Одинадцятій години”). Вперше подібну буллу надав у 1235 р. папа Григорій IX домініканському монаху Гійому де Монферрату, який відбував з місіонерською місією на Схід. Така грамота римської курії давала їй власнику величезні права, зокрема давати причастя, навертати до віри, надавати відпущення гріхів та відлучати від Церкви, і стосувалася країн “схизматиків і еретиків”. У грамоті Інокентія IV, підготовленій на початку 1254 р. під назвою *Cum hora undecima*, конкретно перераховувалися народи, на які поширювалися дії таких грамот. До них, крім мусульман і язичників, відносилися греки, вірмени, грузини, копти, несторіани, мароніти та ін.¹²⁸

Повертаючись до розгляду грамоти від 14 травня 1253 р., зазначимо, що сам перелік країн, до населення яких звертався в ній Інокентій IV, свого часу ми сприйняли виявом небажання папи реально займатися організацією хрестового походу проти монголів¹²⁹. Насправді в документі йшлося про країни, з якими в умовах тодішньої жорстокої боротьби за “Австрійську спадщину”, понтифік підтримував добрі стосунки і яким, що головне, реально в перспективі могла загрожувати монгольська небезпека. Крім польських князів, які саме в травні 1253 р. визнали над собою зверхність папи, адресатами були чеський король Вацлав (1230–1253, вересень), моравський маркграф Пшемисл Оттокар (з вересня 1253 по серпень 1278 рр. Пшемисл Оттокар II,

¹²⁴ Rocznik kapitulny krakowski // МРН. – Т. 2. – С. 804; Rocznik Sędziwoja // МРН. – Т. 2. – С. 877.

¹²⁵ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XII вв. / Сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева. – Москва, 1987. – С. 168–170.

¹²⁶ Historia Polski. – Warszawa, 1957. – Т. 1: Do roku 1764. Część 1: Do połowy XV w. – С. 363 (автори розділу – Г. Лябуда

та Ю. Бардах).

¹²⁷ Historica Russiae Monumenta... – P. 79.

¹²⁸ Jotischki A. The Mendicants as missionaries and travellers in the Near East in the thirteenth and fourteenth centuries // Rosamund A. Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050–1550. – Manchester, 2004. – P. 98.

¹²⁹ Головка О. Б. Корона... – С. 344.

король Чехії), сербський король Стефан Урош I (1242–1273, помер у травні 1277 р.), поморський князь Святополк (1220–1276, січень), тобто володарі, які перебували в таборі тодішніх союзників чи контрагентів римської курії. Викликає запитання відсутність Угорщини. Очевидно, що вона не знаходилася у таборі противників римської курії. Найправдоподібніше, організація можливого хрестового походу була реакцією на звернення угорців (як, до речі, і русів) до європейських країн з проханням про допомогу проти потенційної загрози монголів. Згадаємо, що тодішнє відновлення контактів папства з двором князів Данила та Василька Ростиславовичів відбулося після листа угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV від 10 травня 1252 р. з проханням про допомогу проти загрози¹³⁰. Угорський король на той час також пробував знайти допомогу сусідніх володарів, але це не мало результату. У листі до папи Олександра IV в листопаді 1254 р. Бела з розпачем писав, що не отримав від своїх респондентів ніякої підтримки, *“nisi verba (лише слова)”*¹³¹.

Серед синів короля Данила найенергійнішим виявився князь Лев Данилович (1264–1301), який намагався продовжити державницьку політику батька. Він підтримував тісні дипломатичні зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Однак, якщо цього потребували державні інтереси, князь не вагаючись, розпочинав проти них збройну боротьбу. Зокрема, Лев Данилович здійснив ряд походів на Литву і ятвягів, відвоював від Угорщини частину Закарпаття з Мукачевом (близько 1280 р.), а від Польщі, у якій він домагався краківського престолу, – Люблінську землю (близько 1292 р.). Завдяки останнім надбанням територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев змушений був визнати залежність від Золотої Орди, яка виявлялася у сплаті данини та участі у зовнішніх походах монголів. На межі XIII–XIV ст. князь Лев Данилович знову відновив єдність Галицько-Волинської держави¹³². У західних джерелах його часто іменують королем Русі¹³³. Як довів Джурі Гарді, згаданий під час весілля сина угорського короля Бели IV, славонського герцога Бели та доньки бранденбурзького маркграфа Отгона III Кунігунди, що відбулося 5 жовтня 1264 р., *“der kunic von Rāsen”* – власне князь Лев Данилович¹³⁴. Проте немає даних, що він офіційно прийняв титул короля.

Наступник Лева Даниловича – його син Юрій I (1301–1308(1315)) виступає вже як одноосібний правитель, який мав королівський титул й іменував себе “королем Русі та князем Володимирії”. Перш за все варто відзначити, що Юрія королем Русі неодноразово називають західні джерела¹³⁵.

Львів, 2012. – С. 134.

¹³⁰ CDH. – Т. 4, v. 2. – Budaë, 1829. – Р. 144.

¹³¹ *Vetera monumenta historica Hungariorum...* – Р. 231.

¹³² *Войтович Л.* Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 143–156.

¹³³ *Його ж.* Князь Лев Данилович. –

¹³⁴ *Гарді Д.* Хто був *der kunic von Rāsen* на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV, і Кунігунди Бранденбурзької, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 199–208.

¹³⁵ *Паршин И.* Король Юрій Львович на сторінках західноєвропейських хронік // Русин. – 2012. – № 4. – С. 73–85.

Проте в цих джерелах не має підтвердження факту проведення коронації галицького володаря. Титул Юрія зафіксований на його печатці, де він згаданий як “король Русі” і “князь Володимирії (Волині)”. Я. Ісаєвич вважав, що наявність цієї печатки необов’язково свідчить, що Юрій I реально коронувався як король Галичини¹³⁶. Однак Л. В. Войтович наголошує, що присутність печатки є достатнім аргументом на користь проведення коронації¹³⁷. На наш погляд, факт існування подібної печатки, безумовно, свідчить про королівські амбіції Юрія. Радше, вони були підкріплені проведенням його коронації, але залишається питання про визнання цієї коронації на міжнародному рівні, а саме, чи ця коронація була належним чином підтверджена курією і германським імператором?

Для процесу сприйняття королівських традицій у Південно-Західній Русі початок XIV ст. був важливим, оскільки саме в цей час Галичина, Галицька земля, незалежно від того носив чи не носив її володар королівський титул, поступово починає сприйматися як королівство – “королівство Галичина” або “королівство Русі”¹³⁸. Отже з цього часу, слово “Русь” починає використовуватися як синонім слова “Галичина”.

Я. Д. Ісаєвич, розглядаючи джерела XIV ст., звертає увагу на те, що часом поняття “Русь” було ширшим, ніж тільки Галицька земля, і включало до себе ще і Волинь. На думку історика, поняття “Русь” (або “Мала Русь”) тоді стає синонімом “не тільки Галичини, а усієї території Галицько-Волинського князівства”¹³⁹. До цієї тези історика варто додати два міркування. Перше. Вірогідно, тут не зовсім вдалим є слово територія, а правильніше використовувати поняття “земля” або “країна”. Друге. Враховуючи, що поняття “Русь” у той час продовжували використовувати і литовські князі, чи не випадає зробити висновок про використання поняття “Русь” в цей час у різних розуміннях. На наш погляд, на той час в етнополітичному значенні “Русь” починає означати всі південноруські князівства. Очевидно, це був термін, яким позначали населення усіх українських земель, незалежно від того під чим патронатом вони знаходилися.

Про важливість перелому, який спостерігається в етнічному і духовно-му розвитку Південної Русі саме цього часу, яскраво написав у статті “Україна” в 1918 р. відомий російський історик Олександр Пресняков: *“Украинская народность сложилась в глубочайших основах своей национально-культурной индивидуальности за время блестящего, хотя и краткого расцвета самостоятельной политической жизни Галицко-Волинской Руси Романа Мстиславича “самодержца всея Руси” и его знаменитого сына “короля Галицкого” Даниила, окрепла и шире развернулась в эпически богатом и тревожном быту Украины, Польского королевства и Литовского великого княжества”*¹⁴⁰.

¹³⁶ *Исаевич Я. Д.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1988. – С. 73.

¹³⁷ *Войтович Л. В.* Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 319–320.

¹³⁸ *Исаевич Я. Д.* До історії... – С. 13–25.

¹³⁹ Там само. – С. 14–15.

¹⁴⁰ *Пресняков А. Е.* Украина // Вестник культуры и политики. – Петроград, 1918. – № 9. Цит. за: *Пашуто В. Т.* Очерки... – С. 11–12.

У забороненій радянською цензурою для друку статті “Про деякі питання історії України” (1951) Федір Шевченко піддав критиці погляди Володимира Мавродіна про існування єдиної руської народності за часів Київської Русі. На думку Ф. Шевченка, саме в той період починає формуватися українська народність, ознаки існування якої можна спостерігати в пізніший період існування південноруських князівств, які за своєю суттю були державними організаціями. У період існування Галицько-Волинського князівства, вважав історик, “українська народність вже сформувалася”¹⁴¹.

Антон Генсьорський також в умовах радянської дійсності 1962 р. писав про етнічні процеси на півдні Русі: “...протягом XIII ст. термін “Русь” в його етнічному значенні охопив усі південні і південно-західні землі, тобто землі, на яких повільно починала формуватися українська народність. Разом з тим, оскільки тут термін “Русь” усталився як назва народної (етнічної) спільності, то такого ж етнічного значення набув і термін “русинь”, який в цьому значенні, як це ми вже відмічали, зберігся подекуди в Галичині майже до встановлення радянської влади”¹⁴².

Близькою до висловленого розуміння процесу становлення української народності є позиція Я. Ісаєвича, який відзначає: “Свого часу назви Русь і русини були замінені новою самоназвою українці, але це не означало зміни етнічного складу населення. Йдеться лише про дві назви одного того самого етносу, які вживалися на різних етапах його історії”¹⁴³. Цей процес поширення поняття “Русь/русини” на всі південноруські землі в XIII ст. відзначає також Василь Балушок, який при цьому наголосив, що колишні земельні назви типу “галичани”, “володимирці”, “чернігівці” продовжують траплятися у джерелах і після цього процесу поширення назви “Русь/русин”, але вони не протиставляються “Русі”, а виступають її локальними частинами¹⁴⁴.

Аналогічна Русі картина поступової зміни назви імені етносу спостерігається і в Польщі, відносно якої використовувалася назва “Склавінія (Sclavinia)”, а її населення “склавіни (sclavini)”¹⁴⁵. Таку назву, зокрема, застосували автори мініатюри, в Євангеларії Оттона III (близько 1000 р.), де показано поклоніння підкорених народів германському імператору: “Sclavinia, Germania, Gallia, Roma (Польща, Германія, Франція, Італія)” (Мюнхен, Баварська державна бібліотека). Король Модзелевський звернув увагу, що назвою “склавіни (sclavini)” ще в XIII ст. називали німці мешканців деяких

¹⁴¹ Шевченко Ф. П. Історичні студії (До 100-річчя від дня народження). – Київ, 2014. – С. 351–370.

¹⁴² Генсьорський А. І. Термін “Русь” (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов’янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – Київ, 1962. – Т. 5. – С. 16–30.

¹⁴³ Ісаєвич Я. Д. Перемишль і Перемишльська земля: перші сторінки історії // Перемишль і Перемишльська

земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року в Перемишлі. – Перемишль; Львів, 1991. – С. 7.

¹⁴⁴ Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота. Етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – С. 168–174.

¹⁴⁵ Див., наприклад: Annales Hildesheimenses // MGH. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – Р. 39.

прилеглих до Германії регіонів Польщі, хоча вони, на думку історика, нічим від інших поляків не відрізнялися¹⁴⁶.

У літературі досі поширене уявлення, що Волинь і Галичина в середині XIV ст. втратили власну державність і опинилися під владою сусідніх країн. Проте, на наш погляд, такий підхід недостатньо коректний. У середині XIV століття Галицька земля дійсно стала об'єктом змагань між Польщею, Угорщиною та Литвою. У 1349 р. її завоював польський король Казимир III Великий. Але він включив галицькі землі до своїх володінь як окреме "Королівство Русі", тобто за статусом власне галицьке державне життя було обмежене лише появою іншого володаря, під владою якого знаходилася ще одна країна. Отже, можна говорити про перебування Галицької землі у державно-політичній структурі, де було декілька юридично рівних складових. Як писав Я. Ісаєвич, треба "розглядати польське панування в Галицькому королівстві як персональну унію двох своїх королівств – Польського і Руського"¹⁴⁷.

Після смерті Казимира III в 1370 р. польським королем став угорський король Людовік Анжуйський і Галичина опинилася під його владою, але й тепер не йшлося не про підкорення галицьких земель Угорщині, а про те, що Людовік став володарем "Королівства Русі". Значимо, що в Галичині в 1372–1378 і 1385–1387 рр. як васал Людовіка правив онімечений князь із Сілезії Володислав Опольський¹⁴⁸. І лише після його смерті 1387 р. Галичину завоювали поляки і вона поступово втратила відносно самостійний державницький статус, хоча автономія краю у складі Польського королівства зберігалася десь до середини 30-х років XV ст. У 1434 р. польський король Владислав III Варненчик створив з колишнього "Королівства Галиції" Руське воєводство з центром у Львові, яке складалося з п'яти земель (Сяноцької, Перемишльської, Львівської, Галицької та Холмської), скасував руське право і судочинство, урівняв у правах галицьке боярство з польською шляхтою.

На завершення варто розглянути питання про причини прийняття деякими володарями Русі королівської титулатури. Я. Ісаєвич писав, що фактором, який сприяв її використанню, мала бути незвичність для оточуючого середовища, підданих володаря¹⁴⁹. Але новизна і незвичність навряд чи виступали головним стимулом для зміни титулу, з яким були пов'язані традиції життя та діяльності володаря і держави, якою він управляв. Історики давно звернули увагу, що титул "князь" і "король" тривалий час виступали рівнозначними¹⁵⁰, тому володарі Русі, здебільшого, не мали підстав вдаватися до складної процедури зміни титулатури, що вимагало вирішення багатьох політичних і ідеологічних завдань. Водночас варто відзначити, що відсутність одноосібної володарської влади типу королівської, наявність величезного за чисельністю князівського роду, член якого юридично мав усі підстави претендувати на лідерство

¹⁴⁶ *Modzelewski K. Chłopy w monarchii wczesnopiastowskiej. – Warszawa etc., 1987. – S. 248.*

¹⁴⁷ *Ісаєвич Я. Д. Галицьке королівство // Енциклопедія історії України. – Київ,*

2004. – Т. 2. – С. 31.

¹⁴⁸ *Його ж. До історії... – С. 22–23.*

¹⁴⁹ Там само. – С. 12.

¹⁵⁰ *Головко О. Б. Титулатура... – С. 46–49; Харди Т. Наследници Києва... – С. 57–64.*

в державі, створювало значні перешкоди на етапі подолання удільної роздробленості у слов'янства Східної Європи, призводило до серйозних проблем у державно-політичному розвитку України-Русі¹⁵¹.

Дещо іншою була доля Волині та інших українських земель, які увійшли до складу Великого князівства Литовського. Ця тема виходить за межі нашого дослідження, але зауважимо, що українські князівства в складі зазначеної держави мали досить великий рівень суверенності, яку вони втратили остаточно лише в другій половині XVI ст. після підписання Королівством Польща і Великим князівством Литовським Люблінської унії і виникнення Речі Посполитої¹⁵². Як довів Ян Тенговський, після підписання Кревської унії 1385 р. і набуття литовським князем Ягайлом статусу короля Польщі під іменем Владислава Ягайла упродовж тривалого часу йшов процес втілення у життя позицій зазначеної домовленості між польською і литовською елітою¹⁵³.

Отже, в добу класичного Середньовіччя спостерігається процес рецепції уявлень католицького світу про королівську владу на Русь. Однозначно, що він був викликаний значним місцем слов'янства Східної Європи у світовій християнській спільноті. Королівська титулатура для володарів Русі, яка реально була свідченням визнання їх суверенності і могутності, з другої половини X – початку XI ст. починає широко використовуватися в західноєвропейському наративі (історичні праці, офіційні документи володарських канцелярій і папської курії). Від кінця XII ст. королівський титул стає ідеологічною складовою здійснення зовнішньої політики Королівства Угорщина. Угорський королівський двір використовує королівську титулатуру для висловлення претензій спершу на Галицьку, а згодом і Волинську землі. Вищим виявом цих претензій стала коронація у Галичі навесні 1215 р. угорського королевича Коломана як короля Галичії.

У 1253 р. відбулася коронація князя Данила Романовича, яка була важливим виявом зростання авторитету володаря Галицько-Волинської держави. Вона позначилася на подальшому ідеолого-політичному розвитку Галицької і Волинської земель, зокрема, стала причиною не тільки збереження уявлень про королівську владу володарів, а й появи на початку XIV ст. уявлень про "Галицьке королівство". Галичина починає сприйматися у західному політико-ідеологічному житті як королівство (Королівство Галиція або Королівство Русь). Такою вона залишалася і за часів входження до складу володінь Казимира III, Людовіка Анжуйського, Ядвіги, Владислава Ягелло. Входження Галичини до їх володінь відбувалося на правах персональної унії, тобто Галичина юридично не

¹⁵¹ Головка О. Б. Київська Русь і українська середньовічна державність // Українська козацька держава: витоки та шляхи розвитку. Матеріали республіканських історичних читань. – Київ, 1991. – С. 17–23.

¹⁵² Його ж. Держава і державність у слов'янського населення України доби раннього і класичного середньовіччя

(окремі спостереження) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2012. – Т. 264. – С. 31–33.

¹⁵³ Tęgowski J. Wprowadzenie w życie postanowień aktu krewskiego w latach 1385–1399 // Studia z dziejów państwa i prawa Polski. – Lublin; Łódź, 2006. – Т. 9, cz. 1. – S. 77–90.

належала ні до Польського, ні до Угорського королівств. Лише адміністративна реформа середини 30-х років XV ст., яка перетворила Галичину на Руське воєводство Польської держави, остаточно ліквідувала вияви власного державного життя Галицької землі.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка